

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΟ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Εισαγωγή

Το παρόν κεφάλαιο προσεγγίζει την ελληνική οικογένεια μέσα από τη συνάρθρωση των κοινωνιοψυχολογικών μετασχηματισμών που έχουν σημειωθεί τα τελευταία πενήντα χρόνια και του λόγου του νομοθέτη περί οικογένειας, όπως αυτός δομείται σε θεσμικό επίπεδο και αποτυπώνεται στις νομοθετικές ρυθμίσεις του οικογενειακού δικαίου. Επιχειρείται ένας «ανοιχτός διάλογος» ανάμεσα σε ευρήματα κοινωνιολογικών, ανθρωπολογικών και ψυχολογικών μελετών για τη σύγχρονη ελληνική οικογένεια και σε νομικά κείμενα.

Στο πλαίσιο του κοινωνιολογικού προβληματισμού, κεντρικό ζήτημα αποτελεί η σχέση ανάμεσα στα νομικά πρότυπα και στις κοινωνικές πρακτικές (Δημάκη 2003) και η αναρώτηση ποιο ανάμεσα στα δύο προηγείται και διαμορφώνει το άλλο. Ακολουθώντας την επιστημολογική επιταγή της συστημικής οπτικής, θα υιοθετήσουμε περισσότερο τη θέση που υποστηρίζει μια κυκλικά επανατροφοδοτούμενη συνάφεια μεταξύ των δύο, με την έννοια ότι συχνά αλλαγές στο ένα επίπεδο μοιάζει να ακολουθούν αλλαγές που έχουν γίνει ή που βρίσκονται εν τη γενέσει στο άλλο και αντίστροφα. Οι μορφές και οι δομές παγιώνονται και σταθεροποιούνται μόνο για να αποσυναρμολογηθούν και να αποσυντεθούν μέχρι να αντικατασταθούν με άλλες μορφές που προσρίζονται να ακολουθήσουν την ίδια δυναμική. Η διαρκής διαδικασία αλλαγών και μετακινήσεων είναι αυτή που προσδίδει ένα δυναμικό προσανατολισμό και αυτό θα προσπαθήσουμε να αποτυπώσουμε σε αυτό το κεφάλαιο.

Όσον αφορά τη δυναμική της διαμορφωτικής επίδρασης του νομοθετικού πλαισίου, όπως επισημαίνει και η Ρομπόκου-Καραγιάννη (2003, σ. 34-35), όταν ο νομοθέτης υλοποιήσει τη συνταγματική επιταγή, δημιουργείται ένα «κοινωνικό κεκτημένο» που δεν είναι εύκολο να καταργηθεί, χωρίς τουλάχιστον να αντικατασταθεί από άλλες παρεμφερείς διατάξεις. Αντίστροφα, νέες κοινωνικές πρακτικές επιτάσσουν συχνά την ανάγκη για μεταρρυθμί-

σεις του νομοθετικού πλαισίου και για εκσυγχρονισμό του, όπως παρατηρούμε, για παράδειγμα, στον σύγχρονο δημόσιο διάλογο για το σύμφωνο ελεύθερης συμβίωσης. Φυσικά, ο όλος διάλογος αναπόφευκτα παραπέμπει και σε ζητήματα ιδεολογίας, τα οποία αντίστοιχα καταλαβαίνουμε ως μια διαλεκτικά ανατροφοδοτούμενη σχέση μεταξύ αυτού που έχει ονομαστεί ιδεολογία και διλήμματα της καθημερινής ζωής (Billig κ.ά. 1988) και ευρύτερων ιδεολογιών που μπορεί να εκφράζονται σε πολιτειακό ή θεσμικό επίπεδο.

Το θεσμικό επίπεδο παραμένει ένα από τα κατεξοχήν επίπεδα άρθρωσης λόγων περί της οικογένειας και περί των δύο φύλων και μ' αυτήν την έννοια θεωρούμε χρήσιμη μια σύντομη επισκόπηση της ελληνικής νομοθεσίας από τη δεκαετία του '50 μέχρι και σήμερα και ειδικότερα των μεταρρυθμίσεων-σταθμών του οικογενειακού δικαίου σε ζητήματα που αφορούν την οικογένεια, τις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων (συζύγων) και τις σχέσεις μεταξύ γονέων-παιδιών. Η αντίστιξη με τις κοινωνιολογικές, εθνογραφικές και ψυχολογικές μελέτες για τις μεταβολές στην ελληνική οικογένεια αναδεικνύει ενδιαφέρουσες, κατά τη γνώμη μας, παράλληλες πορείες ή/και αποκλίσεις.

Η ανασκόπηση θα εστιαστεί στον εκάστοτε ορισμό της «οικογένειας», στη δομή της και τις λειτουργίες της και ειδικότερα στη σχέση των δύο φύλων και στη θέση του παιδιού στην οικογένεια, στην εξελικτική της δυναμική από το παραδοσιακό πρότυπο έως τις σύγχρονες νέες μορφές οικογένειας. Οι παραπάνω θεματικές συναρτώνται με τις στοχεύσεις του νόμου και διατρέχουν την κοινωνική πολιτική για την οικογένεια σε σύνδεση με το ευρύτερο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Εκείνο που μας φαίνεται ενδιαφέρον είναι το πώς ο λόγος του νομοθέτη διαπλέκεται, διαμορφώνει αλλά και διαμορφώνεται από ευρύτερους πολιτισμικούς και ιστορικά διαθέσιμους λόγους. Έτσι, η θεματική της αυτονομίας και της ιδιωτικότητας σε συνδυασμό με τον αντίποδα της κρατικής παρεμβατικότητας, η θεματική για το «φυσιολογικό» και τη «νόρμα» σε αντίστιξη με αυτήν της «μη κανονικότητας», η θεματική των «εθνικών προτεραιοτήτων» σε αντιπαραβολή με τις τάσεις και επιταγές για «εξευρωπαϊσμό, ομογενοποίηση και παγκοσμιοποίηση» αποτελούν για μας ενδιαφέροντα σημεία που ο σχολιασμός τους μπορεί να συμβάλει στη διεύρυνση της προβληματικής. Ο νόμος προφανώς δεν λειτουργεί μόνο σε ιδεολογικό επίπεδο αλλά έχει άμεσες επιπτώσεις στις συνθήκες της ζωής των ατόμων και των πόρων που έχουν στη διάθεσή τους.

Το κεφάλαιο οργανώνεται ως εξής: Ξεκινάει με την περιγραφή των κοινωνιοψυχολογικών μεταβολών που έχουν επέλθει στην ελληνική οικογένεια κατά την πορεία της από ένα παραδοσιακό προς ένα νεωτερικό πρότυπο. Οι μεταβολές αυτές μαζί με τις επιταγές του ευρωπαϊκού πλαισίου συνο-

δεύουν τη ριζική μεταρρύθμιση του ελληνικού οικογενειακού δικαίου που έγινε στις αρχές της δεκαετίας του '80. Εφόσον το παρόν κείμενο δεν απευθύνεται σε νομικούς, η περιγραφή των μεγάλων νομοθετικών τομών είναι αναγκαστικά συνοπτική. Αυτό όμως που μας ενδιαφέρει είναι η διασύνδεσή τους με την εξέλιξη της ελληνικής οικογένειας. Στη συνέχεια, σχολιάζονται μορφές της ελληνικής οικογένειας που χαρακτηρίζουν την ύστερη νεωτερικότητα και πλαισιώνονται με την αναφορά στις νομοθετικές ρυθμίσεις της δεκαετίας του 1990 έως σήμερα (όπως ενδεικτικά είναι εκείνες που αφορούν την τεχνητή αναπαραγωγή ή το σύμφωνο ελεύθερης συμβίωσης).

Επισημαίνουμε παρενθετικά ότι το κεφάλαιο δεν φιλοδοξεί να καλύψει όλο το εύρος των θεμάτων που αναπόφευκτα ανοίγονται με μια τέτοια ανασκόπηση. Περιορίζεται στα βασικότερα ζητήματα, πάντα με στόχο να αναδειχθεί το επιχείρημα της διαπλοκής μεταξύ κοινωνιοψυχολογικών αλλαγών στην οικογένεια και νομοθετικών παρεμβάσεων.

1. Η δυναμική της ελληνικής οικογένειας από το παραδοσιακό στο νεωτερικό πρότυπο

Η επισκόπηση των ανθρωπολογικών, κοινωνιολογικών και κοινωνιοψυχολογικών μελετών που διερευνούν τις σχέσεις ανδρών και γυναικών στη νεοελληνική κοινωνία καταδεικνύει αλλαγές που αφορούν τη μορφή-δομή της ελληνικής οικογένειας, τον θεσμό του γάμου, τον γονικό ρόλο, και οι οποίες είναι αλληλένδετες με τις μετατροπές –άλλοτε σταδιακές κι άλλοτε βίαιες– στον κοινωνικοοικονομικό περίγυρο. Οι περισσότερες από τις περιορισμένες σε αριθμό ερευνητικές μελέτες που επιχειρούν να προσεγγίσουν τους μετασχηματισμούς της ελληνικής οικογένειας και τους διαφορετικούς τύπους οικογενειακής οργάνωσης ως αποτέλεσμα ιστορικοκοινωνικών συνθηκών συζητούν το δίπολο «παραδοσιακής» και «σύγχρονης» οικογένειας σε παραλληλισμό με τους μετασχηματισμούς της ελληνικής κοινωνίας στη μετάβασή της από την αγροτική στη βιομηχανική και τη μεταβιομηχανική εποχή.

Στο συνεχές που εκτείνεται από την προνεωτερική στη σύγχρονη μορφή, οργάνωση και λειτουργία της ελληνικής οικογένειας μπορεί κανείς να διακρίνει, με έναν ιδεοτυπικό τρόπο, τρεις φάσεις εξέλιξης: α. Στην πρώτη φάση, την οποία πολλοί ερευνητές συναρτούν με το αγροτικό πολιτισμικό πλαίσιο, η κύρια μορφή της οικογενειακής ομάδας ήταν σε μεγάλο βαθμό ταυτόχρονα μονάδα παραγωγής και κατανάλωσης, και ο γάμος, σύμφωνα με τη διατύπωση του Durkheim, στηριζόταν στην οικογένεια που προϋπήρχε και συνέχιζε να υπάρχει μετά από αυτόν. Η οικογενειακή αυτή δομή δεν διαχωριζόταν σαφώς από την ευρύτερη κοινότητα. Ατομικές ανάγκες και

συμφέροντα ταυτίζονταν με τις ανάγκες και τα συμφέροντα της ομάδας. Τα άτομα δεν αναζητούσαν τη συναισθηματική εγγύτητα με την οποία συνδέουμε σήμερα τις οικογενειακές σχέσεις και οι ερωτικές σχέσεις δεν θεωρούνταν πηγή απόλαυσης αλλά αναγκαιότητα για τη γέννηση των παιδιών. β. Στη δεύτερη φάση, η οποία συναρτάται από πολλούς ερευνητές με την αστική-βιομηχανική οργάνωση της κοινωνίας, η οικογένεια αποκτά πυρηνική μορφή, απομονώνεται από την κοινότητα και αποκτά χαρακτηριστικά που συνοδεύουν τη νεωτερικότητα, έτσι όπως τα περιγράφει ο Parsons όταν αναλύει τη σύγχρονη αμερικανική οικογένεια του '50. Ωστόσο, οι ρόλοι των φύλων εξακολουθούν και είναι αυστηρά περιχαρακωμένοι, η εξουσία του πατέρα είναι αυταρχική, οι ατομικές επιλογές περιορισμένες και η οικογένεια είναι απορροφημένη με την ανατροφή των παιδιών. γ. Στην τρίτη φάση η οικογένεια ακολουθεί τους μετασχηματισμούς της ύστερης νεωτερικότητας και της επικράτησης της ρευστότητας και της αβεβαιότητας που τη συνοδεύουν. Στην οργάνωση της οικογενειακής ζωής αποκτούν προτεραιότητα έννοιες όπως είναι η εξατομίκευση και η ανάγκη για προσωπικές επιλογές. Ο γάμος αντί να αποτελεί ένα επεισόδιο στη μακρά ιστορία της οικογένειας αποκτά δική του αυτοτέλεια. Η «κανονικότητα» τίθεται σε επερώτηση και επιχειρούνται εναλλακτικές μορφές γάμου και οικογένειας όπως είναι οι ανασυστημένες οικογένειες, η συγκατοίκηση ή ακόμα οι οικογένειες ομοφυλόφιλων γονέων.

Οι τρεις φάσεις εξέλιξης είναι αναγκαστικά σχηματικές/ιδεοτυπικές. Οι χωροχρονικές μεταβλητές δεν επαρκούν ως κριτήριο για να προσδιορίσουν την κάθε φάση και δεν είναι δυνατό να παραγνωρίσουμε την κοινωνικοοικονομική διαφοροποίηση ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές ομάδες τόσο στην κάθε φάση όσο και στο εσωτερικό των ομάδων. Και ενώ μπορεί να μην είναι επαρκώς εξηγητικές οι μεταβλητές που αφορούν τον χώρο ή τον χρόνο, οι κοινωνικές και οικονομικές μεταβλητές ενδέχεται να ερμηνεύουν αποτελεσματικότερα τις διαφορές στα βιώματα και τις επιλογές ανάμεσα στις οικογένειες και τα άτομα. «Παραδοσιακές» ή «εκσυγχρονισμένες» συμπεριφορές δεν ακολουθούν αναγκαστικά γεωγραφικούς διαχωρισμούς που παραπέμπουν στο πλαίσιο (αγροτικό ή αστικό) ή στα χρονικά όρια που αναφέρονται στην ενηλικίωση της προηγούμενης ή της προπροηγούμενης γενιάς. Ακόμα δεν ακολουθούν ένα συνεκτικό τρόπο ζωής και αντιλήψεων που διαπερνούν όλο το φάσμα των κοινωνικών θεσμών. Προφανώς υπάρχουν αντιφάσεις. Για παράδειγμα, το μοντέλο όπου η ταυτότητα του κοινωνικού φύλου καθορίζεται από τους οικιακούς ρόλους (όπου σημείο αναφοράς είναι η συγγένεια, οι αποφάσεις δεν απορρέουν από ατομική επιλογή και οι ατομικές ανάγκες και επιθυμίες είναι συνυφασμένες με τις ανάγκες και τα συμφέροντα της οικογένειας) μπορεί να λειτουργεί εξίσου στον αγρο-

τικό ή στον αστικό χώρο καθώς και στη γενιά του '50 ή του '80. Στη ρευστότητα αυτή αναφέρονται μελέτες και της κοινωνιολογίας και της αγροτικής κοινωνιολογίας που επισημαίνουν ότι μορφές αστικής ζωής εμφανίζονται στον αγροτικό χώρο και το αντίστροφο, και ότι η σύγχρονη οικογένεια μπορεί να είναι από απολύτως παραδοσιακή με ανελαστική κατανομή ρόλων έως απόλυτα νεωτερική, με πολλές ενδιάμεσες καταστάσεις (Νιτσιάκος 1993, Μουσούρου 2005). Το ίδιο ισχύει και όταν αντιπαράθετουμε τη νεωτερικότητα με τη μετανεωτερικότητα. Σε καμία περίπτωση η νεωτερικότητα δεν έφθασε στο τέλος της και αντικαταστάθηκε με κάτι ολοκληρωτικά καινούργιο – τη μετανεωτερικότητα. Η ρήξη μεταξύ των δύο σταδίων, των δύο διαδοχικών μορφών κοινωνικής ζωής, δεν είναι απόλυτη. Υπάρχει μια ρευστότητα που χαρακτηρίζεται από συνέχειες και ασυνέχειες.

Παρακάμπτοντας λοιπόν τους γεωγραφικούς και τους αυστηρά χρονικούς ή τους κοινωνικοοικονομικούς προσδιορισμούς της οικογένειας στην εκάστοτε φάση, κατανοούμε τις αλλαγές στην οικογένεια προστρέχοντας στη διεργασία οριοθετήσεων που επιτελούνται στο συγκεκριμένο σύστημα (Vassiliou & Vassiliou 1980). Οι οριοθετήσεις παραπέμπουν στις αξίες, στους στόχους, στους μηχανισμούς επεξεργασίας των πληροφοριών και της λήψης αποφάσεων που χαρακτηρίζουν το κάθε σύστημα.

Τη διάκριση των τριών φάσεων στην εξέλιξη της οικογένειας από το προνεωτερικό έως το μετανεωτερικό πρότυπο έχουν επισημάνει και άλλοι ερευνητές, όπως ο Oliver Stone (1977) περιγράφοντας τις οικογένειες στην Ευρώπη από τον 16ο έως τον 19ο αι. ή η Κατάκη (1990) αναλύοντας την πορεία της ελληνικής οικογένειας. Στη συνέχεια, βασισμένες σε προηγούμενες αναλύσεις μας (Δραγώνα και Ναζίρη 1995, Δραγώνα 1999) θα περιγράψουμε λεπτομερέστερα τις φάσεις εξέλιξης στη δομή και τις λειτουργίες της ελληνικής οικογένειας στην πορεία της διά μέσου του 20ού αι., καταφεύγοντας αναγκαστικά, όπως ήδη διευκρινίσαμε, σε μια ιδεοτυπική περιγραφή. Σε κάθε φάση θα παραθέσουμε ως αντίστιξη τις νομοθετικές ρυθμίσεις χωρισμένες σε τρεις αντίστοιχα χρονικές περιόδους: την περίοδο πριν από τη μεταρρύθμιση της δεκαετίας του 1980, την περίοδο των νομοθετικών μεταρρυθμίσεων-σταθμών της δεκαετίας του 1980 και την περίοδο των νομοθετικών ρυθμίσεων της δεκαετίας του 1990 έως και σήμερα.

1.1. Πρώτη φάση: Η παραδοσιακή οικογένεια

1.1.1. Με έμφαση στις κοινωνιοψυχολογικές συνιστώσες

Σε ένα προνεωτερικό πλαίσιο η διαγενεακή ενότητα, με βάση το «οικιακό μοντέλο» (Loizos & Papataxiarchis 1991), ήταν θεμελιωμένη σε μια ιδεολο-

γία περί συλλογικότητας και διαπερνούσε όλες τις εκδηλώσεις της κοινωνικής ζωής. Η αλληλεξάρτηση αποτελούσε προϋπόθεση της επιβίωσης στις δύσκολες συνθήκες της ελληνικής υπαίθρου και όλα τα μέλη του νοικοκυριού συνέπρατταν στην κοινή προσπάθεια που διασφάλιζε την ευημερία ατόμου και συνόλου. Οι ατομικές ανάγκες και επιθυμίες δεν λογίζονταν ανεξάρτητα από τις ανάγκες και τα συμφέροντα της ομάδας. Η έμφαση δεν ήταν στα ατομικά δικαιώματα αλλά στις υποχρεώσεις προς την ομάδα, η οποία και αυτή με τη σειρά της είχε την απόλυτη ευθύνη για τα μέλη της. Εξάλλου, όσο πιο παραδοσιακή η κοινωνία τόσο πιο πολυλειτουργική η οικογένεια (Triandis & Vassiliou 1972, Μουσούρου 1984, 1990).

Σε αυτή την ευρύτερη οικογενειακή ομάδα οι αξίες και οι στόχοι είναι κοινά αποδεκτοί, οι επιλογές και οι αποφάσεις επιβεβλημένες από την τάξη των πραγμάτων και δεν αποτελούν ατομικές δεσμεύσεις. Με άλλα λόγια, η ευρύτερη αυτή οικογενειακή ομάδα μπορεί να χαρακτηριστεί ως αυτοοριοθετημένο σύστημα, και το άτομο ως υποσύστημα.

Παραδοσιακή οικογένεια και ρόλοι των φύλων

Η μελέτη της παραδοσιακής οικογένειας στην αγροτική Ελλάδα στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό σε ανθρωπολογικές έρευνες που χρονολογούνται από τη δεκαετία του '60 (Campbell 1964, du Boulay 1986, Friedl 1962, Dubisch 1992). Στις μελέτες αυτές επισημαίνεται ο έντονος διαχωρισμός ανδρών και γυναικών τόσο στον χώρο όσο και στις δραστηριότητες. Οι άνδρες κινούνται στη «δημόσια σφαίρα» και οι γυναίκες στην «οικιακή». Ωστόσο, οι ρόλοι που υιοθετούνται από το συζυγικό ζευγάρι χαρακτηρίζονται μάλλον από συμπληρωματικότητα, που φαίνεται να εξασφαλίζει, με τους όρους του συγκεκριμένου πλαισίου, λειτουργικότητα και ισορροπία.

Στο πλαίσιο όπου ο γάμος και η απόκτηση παιδιών αποτελεί πρωτίστως έκφραση της συλλογικότητας, προώθηση της ενότητας της οικογενειακής ομάδας και υπογράμμιση των αναγκών της, η αναγνώριση και η αναζήτηση ενός ατομικού εαυτού θα ήταν διαταρακτική τόσο για το άτομο όσο και για το σύνολο. Η ιδεολογία του ζευγαριού σε ένα τέτοιο σχήμα δεν έχει θέση. Άνδρας και γυναίκα ενσαρκώνουν τους συζυγικούς τους ρόλους, ο καθένας από την πλευρά του, στους κόλπους της δικής του έμφυλης ομάδας.

Εκτός σπιτιού ο πιο συγκροτημένος συλλογικός χώρος γυναικείας συνάντησης είναι η γειτονιά, που προσφέρει την ευκαιρία στις γυναίκες να περνούν μαζί σημαντικό μέρος του χρόνου τους. Στη συναναστροφή με τις άλλες γυναίκες ανακτώνται η οικειότητα και η συναισθηματική πληρότητα που δεν υπάρχουν στη σχέση με τον άνδρα. Άλλωστε η όλη κοινωνική δομή όχι μόνο επιτρέπει αλλά τονώνει τη στενή καθημερινή επαφή με γυναίκες

κάθε ηλικίας. Η Δουμάνη παρατηρεί πως η στενή καθημερινή συναλλαγή των γυναικών σε αυτό το πολιτισμικό πλαίσιο προσομοιάζει στις θεραπευτικές ομάδες. Όμως, αντίθετα από τη σύγχρονη μορφή των θεραπευτικών ομάδων που οργανώνονται από ειδικούς σε κέντρα ψυχικής υγείας, οι άτυπες αυτές ομάδες γυναικών αποτελούν δραστηριότητα ενσωματωμένη στη ροή της καθημερινής ζωής (Doumanis 1983).

Στο παραδοσιακό πλαίσιο η μόνη σκοπιμότητα του ζευγαριού βρίσκεται στην αναπαραγωγή. Σε μια κατεξοχήν οικογενειοκρατική κοινωνία ο ρόλος της μάνας αποκτά ύψιστη σημασία και καθιστά τη γυναίκα πρόσωπο σεβαστό. Η μητρότητα της προσφέρει την ευκαιρία να εκπληρώσει τον «προορισμό» της και ενώ το γυναικείο πρότυπο είναι φορτισμένο με αρνητικές ιδιότητες («πυρ, γυνή και θάλασσα»), ο ρόλος της μάνας είναι αντίθετα ιδιαίτερα εξιδανικευμένος (Βασιλείου 1966, du Boulay 1986). Είναι ενδιαφέρουσα η σημείωση της Κατάκη (1984) ότι οι άτεκνες γυναίκες έπαιζαν συχνά τον ρόλο της προζενήτρας ή της μαμής, συμβάλλοντας έτσι στη δημιουργία οικογένειας. «Φτιάχνοντας» οικογένειες, προσέφεραν στον εαυτό τους το υποκατάστατο του ανεκτίμητου μητρικού ρόλου.

Η παραδοσιακή δομή της οικογένειας αντικατοπτρίζει τους κοινωνικά προσδιορισμένους ρόλους και τις αντίστοιχες ιεραρχίες ώστε οι άνδρες να φαίνεται ότι έχουν εξουσία πάνω στις γυναίκες. Ωστόσο η ιεραρχία των φύλων, ο αποκλεισμός των γυναικών από δημόσιους χώρους και ρόλους, ο συσχετισμός δυνάμεων μεταξύ ανδρών και γυναικών κινδυνεύουν να γίνουν αντιληπτοί μονοσήμαντα εάν δεν λάβουμε υπόψη έναν κοινωνικό καταμερισμό όπου το «ανδρικό κύρος και γόητρο» προβάλλονται προς τα έξω σε αντίστιξη με την «πραγματική» αλλά άτυπη και ανεπίσημη δύναμη των γυναικών στον οικιακό χώρο, ιδίως όταν αυτές διαθέτουν την οικονομική ισχύ της προίκας.

Ωστόσο ούτε αυτή η κατανομή εξουσίας και δύναμης είναι μονοσήμαντη. Όπως επισημαίνουν οι Loizos & Papataxiarchis (1991), ο βαθμός ισοτιμίας στις συζυγικές σχέσεις συναρτάται και με τον τόπο εγκατάστασης μετά τον γάμο. Όταν ο άνδρας μετά τον γάμο μετακινείται στον τόπο της γυναίκας του, όπως συμβαίνει σε κάποιες περιοχές, το συμβολικό του κύρος μειώνεται. Σε αυτές τις γυναικοτοπικές και μητροπλευρικές κοινωνίες η συμβολική και πρακτική σημασία της γυναίκας ως κυρίαρχης στα του οίκου της αποκτά δομικό χαρακτήρα. Όπου μάλιστα η γυναίκα συμβάλλει στην οικογενειακή ιδιοκτησία με τη γη από την οποία εξαρτάται η ζωή του άνδρα και των παιδιών, κινητοποιούνται αλυσιδωτές αντιδράσεις περιορισμού της ανδρικής εξουσίας (Friedl 1986). Αντίθετα, όταν η γυναίκα μετακινείται στον τόπο του συζύγου, δηλαδή στις πατροτοπικές και πατροπλευρικές κοινωνίες (που είναι και οι περισσότερες), εκεί κυριαρχεί μια πατριαρχική δομή

που οδηγεί σε σχέσεις ανισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Η γυναίκα βρίσκεται αποκομμένη από το περιβάλλον της οικογένειας καταγωγής της, στερημένη από τους φυσικούς της συμμαχούς, με την πεθερά να έχει κυρίαρχο ρόλο στα του οίκου και εκείνη να περιορίζεται στον συρρικνωμένο ρόλο της φροντίδας του νοικοκυριού και της παραγωγής αρσενικών απογόνων.

Παραδοσιακή οικογένεια και παιδί

Είναι περιορισμένο το ερευνητικό υλικό που έχει χρησιμοποιήσει την ηλικία ως αναλυτική κατηγορία για να μελετήσει την καθημερινή ζωή και την κοινωνικοποίηση των παιδιών στο παραδοσιακό κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο. Η Δουμάνη (1989) μελέτησε με τη μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης τη βρεφική και παιδική ηλικία καθώς και τη συναλλαγή με τη μητέρα, σε χωριά της Ηπείρου τη δεκαετία του '70. Επισημαίνει τη συνεχή παρουσία γυναικών κάθε ηλικίας μέσα στο σπιτικό και την προθυμία τους να συμβάλουν στο μεγάλωμα του παιδιού. Έτσι το παιδί ήταν εκτεθειμένο σε πολλαπλά μητρικά πρότυπα και η μητέρα είχε πάντα κάποιον δίπλα της να τη συνδράμει στη φροντίδα του. Μόνο στο νεωτερικό πλαίσιο η φροντίδα του παιδιού εκπορεύεται αποκλειστικά από τη μητέρα. Στην έρευνα της Δουμάνη η διευρυμένη οικογένεια, οι γείτονες και οι φίλοι σχημάτιζαν γύρω από το παιδί, για τα πρώτα τέσσερα χρόνια της ζωής του, έναν κοινωνικό κλοιό που ήταν ταυτόχρονα προστατευτικός και εκπαιδευτικός. Τις πιο πολλές ώρες της ημέρας το παιδί τις περνούσε σε συναλλαγή με κάποιο άτομο άλλο από τη μητέρα του.

Στην παραδοσιακή οικογένεια που αποτελεί μονάδα παραγωγής και κατανάλωσης τα παιδιά είναι απαραίτητα για την παραδοσιακή γεωργική οικονομία και έχουν ενεργό οικονομικό ρόλο από πολύ νωρίς. Όπως γράφει η Παπαθανασίου (2003) που μελέτησε τα παιδιά και την παιδική ηλικία σε ένα ελληνικό ορεινό χωριό τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι., ήδη από την προσχολική ηλικία οι ενήλικες τους ανέθεταν συγκεκριμένα καθήκοντα και καθόριζαν τα δικαιώματά τους στην κατανάλωση και τους τρόπους με τους οποίους θα χρησιμοποιήσουν τα υλικά αγαθά.

Η εμπειρία των αγοριών και των κοριτσιών διαφοροποιούνταν στο πεδίο της συμμετοχής στην οικογενειακή οικονομία. Τα κορίτσια, ακόμα και σε πολύ μικρή ηλικία επιβαρύνονταν με οικιακές και αγροτικές εργασίες, με τον ίδιο τρόπο που οι γυναίκες περισσότερο από τους άνδρες επωμίζονταν τις μεγαλύτερες εργασιακές ευθύνες σε καθημερινό επίπεδο. Τα αγόρια, σε σύγκριση με τα κορίτσια, έπαιζαν μεγαλύτερο και πιο συγκεκριμένο και, ως εκ τούτου, πιο προνομιακό ρόλο στην εθιμική και κοινωνική ζωή της κοινότητας.

τητας. Από μικρά τα περιγράφει η Παπαθανασίου να μούνται σε ανδρική προνόμια, συνυφασμένα με το βασικό ανδρικό πρότυπο του ελεύθερου χρόνου στο πλαίσιο της καθημερινής ζωής της κοινότητας. Αγόρια και κορίτσια μάθαιναν από νωρίς ότι ανήκουν σε χωριστούς και ιεραρχημένους κόσμους: στον κόσμο των ανδρών όπου επικρατούσε σχετικά ελευθερία κινήσεων και η παρέκκλιση από τους κανόνες επιτρεπόταν με σχετική επιείκεια, και στον κόσμο των γυναικών όπου οι υποχρεώσεις ήταν αυτονόητα περισσότερες από τα δικαιώματα, και η παρέκκλιση από συγκεκριμένα πρότυπα συμπεριφοράς ήταν αδιανόητη.

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ 1

Τώρα που διαβάσατε τη σχηματική περιγραφή της παραδοσιακής οικογένειας, καταγράψτε τα βασικά χαρακτηριστικά της δομής και λειτουργίας της.

• Θα λέγατε ότι η ζωή ήταν τότε ευκολότερη ή δυσκολότερη για τις γυναίκες; Πώς θεμελιώνετε την απάντησή σας;

• Η ζωή για τους άνδρες ήταν ευκολότερη ή δυσκολότερη απ' ό,τι σήμερα; Γιατί;

• Τέλος, η ζωή για τα παιδιά ήταν τότε πιο χαρούμενη ή όχι; Σε τι στηρίζετε την απάντησή σας;

1.1.2. Με έμφαση στη νομοθεσία: Το ελληνικό οικογενειακό δίκαιο πριν από τις μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του 1980

Πριν συνεχίσουμε με την ανάπτυξη της επόμενης φάσης στην εξέλιξη της ελληνικής οικογένειας, μας φαίνεται ενδιαφέρον να σταθούμε για λίγο σε ενδιαφέροντες, κατά τη γνώμη μας, παραλληλισμούς της πρώτης φάσης που μόλις αναλύσαμε και βασικών νομοθετικών διατάξεων που προηγήθηκαν της μεταρρύθμισης της δεκαετίας του 1980. Δύο είναι τα σημεία που θα θέλαμε να σχολιάσουμε με βάση την ανάλυση που προηγήθηκε. Αναφέραμε και σχολιάσαμε τη σημασία που αποδίδεται σε αυτή τη φάση στη διατήρηση της ενότητας της παραδοσιακής οικογένειας, που αποτελεί ταυτόχρονα οικονομική και παραγωγική μονάδα. Στη συνέχεια, αναφέραμε και σχολιάσαμε τον συσχετισμό δυνάμεων και εξουσίας μεταξύ των μελών της οικογένειας, με την επισήμανση ότι δεν είναι μονοσήμαντη η κατανόηση του καταμερισμού της εξουσίας μεταξύ ανδρών και γυναικών.

Αν αναλογιστούμε το πρώτο σημείο, τότε ίσως να μη μας προκαλέσει έκπληξη το γεγονός ότι ως γενικός στόχος διαμόρφωσης του πλαισίου των επιμέρους νομοθετικών ρυθμίσεων στο Σύνταγμα του 1926 ορίζεται η προστασία της οικογένειας. Για τον ίδιο λόγο στις νομοθετικές διατάξεις της δεκαετίας του 1940 που ακολουθούν συναντάμε μια καταρχήν έμφαση στη «μονιμότητα» και τη «σταθερότητα» του γάμου και της οικογένειας. Οι δύο

αυτές ιδιότητες ενισχύονται από μια διάσταση «ιερότητας», με την έννοια ότι ως μοναδικός τύπος γάμου ορίζεται ο θρησκευτικός κάτω από την επιρροή της κυρίαρχης ανατολικής ορθόδοξης εκκλησίας, στην οποία εμφανώς εκχωρούνται πολιτειακές αρμοδιότητες. Όπως φαίνεται και από την ιδιαίτερη αυστηρότητα των διατάξεων που αφορούν το διαζύγιο, ο νομοθέτης κάνει κάθε προσπάθεια να διατηρήσει την ενότητα της οικογένειας, αποτρέποντας άντρες και γυναίκες από τη διάλυσή της (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 1998α). Η διασφάλιση της διατήρησης της περιουσίας εντός των ορίων της «νόμιμης πατριαρχικής οικογένειας» κατοχυρώνεται σε τέτοιο βαθμό, ώστε τα παιδιά που γεννιούνται εκτός γάμου δεν αποκτούν κληρονομικά δικαιώματα σε σχέση με τον πατέρα τους καθώς εξακολουθούν να μη θεωρούνται συγγενείς του, ακόμα και μετά την αναγνώρισή τους. Διασφαλίζεται ίσως έτσι ακόμα και νομοθετικά μια ιδιότυπη συνέχεια της έννοιας της οικογένειας ως οικονομικής και παραγωγικής μονάδας. Πέρα από αυτό ενισχύονται ταυτόχρονα και κοινωνικές αντιλήψεις που καθιστούν ως κυρίαρχη μορφή οικογένειας εκείνη που έχει δημιουργηθεί με την προϋπόθεση της τέλεσης ενός γάμου και μάλιστα θρησκευτικού. Επίσης ενισχύονται κοινωνικές αντιλήψεις που προτάσσουν την απόκτηση παιδιών μόνο εντός του γάμου.

Νομοθεσία της περιόδου 1940 και κατανομή εξουσίας στα μέλη της οικογένειας

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον θεωρούμε ότι παρουσιάζει το δεύτερο σημείο που αφορά την κατανομή ισχύος και εξουσίας μεταξύ των μελών της οικογένειας. Σε αντίστιξη με τη μη μονοσήμαντη κατανόηση που προτεινάμε παραπάνω, ο νομοθέτης φαίνεται να προτάσσει μια πατριαρχικού τύπου κατανομή εξουσίας, με τις γυναίκες και τα παιδιά να υπάγονται στην πατρική εξουσία με διάφορες ρυθμίσεις. Σε αναλογία με αυτό και όπως επισημαίνει η Μουσσούρου (2005), ήδη στο πρώτο Σύνταγμα το κράτος φαίνεται να υιοθετεί ένα ρόλο «πατέρα-προστάτη», καθώς ορίζεται ότι αναλαμβάνει την ευθύνη για την προστασία των χηρών και των ορφανών πολέμου. Αντίστοιχα οι νομοθετικές ρυθμίσεις της δεκαετίας του 1940 φαίνεται να διαπνέονται από μια παρόμοια αντίληψη για τον πατρικό ρόλο.

Πιο συγκεκριμένα, η μορφή της οικογένειας που διαγράφεται είναι η ανδροκρατούμενη και αυταρχική οικογένεια με εμφανή την ανισότητα μεταξύ των μελών της: ο πατέρας ορίζεται ως «η κεφαλή της οικογένειας» και αποφασίζει για οτιδήποτε αφορά τη συζυγική ζωή (άρθρο 1387 ΑΚ), ενώ οι γυναίκες και τα παιδιά υποχρεώνονται να παίρνουν το επώνυμό του (άρθρα 1388 και 1493 ΑΚ). Μ' αυτήν την έννοια, φαίνεται να διασφαλίζεται η νομι-

κή υπεροχή των ανδρών και η προνομιακή τους θέση μέσα στην οικογένεια (Παπαχρίστου 1975, στο Δημάκη 2003).

Οι δουλειές του σπιτιού ανατίθενται αποκλειστικά στη γυναίκα (άρθρο 1389 ΑΚ) και έτσι ο περιορισμός της στην «οικιακή σφαίρα» που αναφέραμε στην προηγούμενη ενότητα επικυρώνεται και θεσμικά. Επίσης, υποχρεώνεται να δίνει προίκα ως «αποζημίωση» στον άντρα που ορίζεται ως εκείνος που θα πρέπει να αντιμετωπίζει τα «βάρη του γάμου» (άρθρα 1398, 1399 και 1406-1437 ΑΚ αντίστοιχα). Η υποδεέστερη θέση της φαίνεται ακόμα και σε διατάξεις του δικαίου συγγένειας, όταν για παράδειγμα ορίζεται ότι ο πατέρας μπορεί να προχωρήσει σε αναγνώριση του «εξώγαμου τέκνου» χωρίς τη συγκατάθεση της μητέρας (άρθρα 1532 και 1533 ΑΚ) (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 1998α).

Η φυσιογνωμία των διατάξεων της περιόδου 1940

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η «φυσιογνωμία» των διατάξεων της περιόδου 1940 είναι πρωτίστως πατριαρχική και θρησκευτική. Στο σύνολό τους οι διατάξεις αυτές έχουν επίσης χαρακτηριστεί ως ιδιαίτερα συντηρητικές και αναχρονιστικές (βλ. ενδεικτικά Γαζής 1985, Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 1998α, Δημάκη 2003). Η οικογένεια φαίνεται να αναπαράγεται ως οικονομική και παραγωγική μονάδα, αλλά και ως χώρος εθισμού των μελών της στην υπακοή στην εξουσία (βλ. επίσης Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 1998α). Γυναίκες και παιδιά τοποθετούνται σε μια εμφανώς κατώτερη και άνιση θέση σε σχέση με τον πατέρα-άντρα, στο πλαίσιο μιας οικογένειας με αυστηρά πατριαρχική δομή. Ως προς τα παιδιά, ίσως η έμφαση στην υποταγή τους στην πατρική εξουσία να συνάδει με τον ρόλο τους όπως αποτυπώθηκε στην προηγούμενη ενότητα, ως μελών του οικογενειακού συστήματος που από πολύ νωρίς παίζουν ενεργό οικονομικό ρόλο μέσω της ανάθεσης καθηκόντων. Ως προς τις γυναίκες, ένα σημείο προβληματισμού θα μπορούσε να αποτελέσει το τι συνέπειες μπορεί να έχει στην άτυπη και ανεπίσημη δύναμή τους στην οικιακή σφαίρα η θεσμική κατοχύρωση του περιορισμού τους σ' αυτήν και κατά συνέπεια η θεσμική κατοχύρωση της απουσίας επιλογής τους και ο συνεπακόλουθος «εγκλωβισμός» τους. Αντίστοιχα, η ανάθεση από τον νομοθέτη στον πατέρα-άντρα του καθήκοντος να «φέρει τα βάρη του γάμου» θα μπορούσε να θεωρηθεί εγκλωβισμός των αντρών σε μια μονοσήμαντη κατανομή δύναμης.

Κλείνοντας θέλουμε να σταθούμε στη σχέση που θεωρούμε ότι υπάρχει μεταξύ «νομιμότητας» και «κανονικότητας» όπως αυτή αποτυπώνεται στις νομοθετικές ρυθμίσεις αυτής της περιόδου, που έχει σημασία να επισημάνουμε ίσως εδώ ότι ίσχυσαν μέχρι τη νομοθετική μεταρρύθμιση της δεκαε-

τίας του '80. Αν αναρωτηθούμε ποια μορφή οικογένειας προτάσσεται θεσμικά ως «νόμιμη», διαπιστώνουμε ότι, με βάση τις ρυθμίσεις που αναφέρθηκαν, ο θρησκευτικός γάμος και η οικογένεια εντός γάμου θεσμοθετούνται ως οι νόμιμες και κυρίαρχες μορφές του «συνδέσθαι στο πλαίσιο προσωπικών σχέσεων» και επενδύονται περαιτέρω με επιταγές για «ιερότητα», «σταθερότητα» και «μονιμότητα». Αυτές οι ρυθμίσεις εμφανώς εξοβελίζουν τις όποιες εναλλακτικές μορφές προσωπικών-οικογενειακών σχέσεων, όπως για παράδειγμα την απόκτηση παιδιών εκτός γάμου, στη σφαίρα της «μη κανονικότητας» και της «παρανομίας».

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ 2

Πριν από τις μεταρρυθμίσεις στο οικογενειακό δίκαιο τη δεκαετία του 1980, ίσχυε ο υποχρεωτικός θεσμός της προίκας. Πώς φαντάζεστε ότι επηρέαζε τη ζωή ανδρών και γυναικών;

1.2. Δεύτερη φάση: Η νεωτερική οικογένεια

1.2.1. Με έμφαση στις κοινωνιοψυχολογικές συνιστώσες

Η κατανόηση σε βάθος των αλλαγών στη ζωή της παραδοσιακής οικογένειας στη διάρκεια του εκουγχρονισμού προσκρούει σε μεγάλες δυσκολίες. Και αυτό διότι η κοινωνική ζωή βρίσκεται σε διαδικασία πλήρους μετασχηματισμού και η εξέλιξη δεν είναι ταυτόχρονη ούτε καν για τον πληθυσμό της ίδιας κοινότητας. Το ίδιο ισχύει και για την αντιπαράθεση ανάμεσα στην αγροτική/παραδοσιακή και στην αστική/νεωτερική οικογένεια. Ας διευκρινίσουμε εδώ ότι αστική δεν είναι η οικογένεια μόνο και μόνο επειδή κατοικεί στο άστυ και ζει μέσα στις συνεπαγόμενες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες. Ο βαθμός εκουγχρονισμού της αστικής οικογένειας συναρτάται με τον βαθμό προσαρμογής σε αυτές τις συνθήκες και εξαρτάται από την υιοθέτηση αξιών και συμπεριφορών που χαρακτηρίζουν τη νεωτερικότητα. Ελλοχεύει ο κίνδυνος παρανοήσεων και η εξαγωγή μονοσήμαντων αξιολογήσεων εάν εστιάσουμε σε αποσπασματικές συμπεριφορές και μεμονωμένες μεταβλητές (Αντμάν 1987, Μουσούρου 1990, Βλαχούτσικου και Μπαχαροπούλου-Κούλη 1991).

Στη δεύτερη φάση εξέλιξης, αυτή της νεωτερικότητας, η οικογένεια αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στα πρότυπα που επικρατούν στην πρώτη φάση και στην κατάλυσή τους η οποία χαρακτηρίζει την τρίτη φάση της ύστερης νεωτερικότητας. Ο δημόσιος βίος διαχωρίζεται αυστηρά από τον ιδιωτικό και η δομή της οικογένειας αλλάζει. Οι μεταβολές είναι πολλές: η μετατροπή της από πλήρη οικονομική μονάδα (δηλαδή μονάδα παραγωγής και

κατανάλωσης) σε μονάδα κατανάλωσης, η συρρίκνωσή της λόγω αφενός της γεννητικότητας που μειώνεται και αφετέρου της γεωγραφικής κινητικότητας, η εμφάνιση της εξωοικιακής απασχόλησης των γυναικών και της καινούργιας ανάγκης συμβίβασιμης της εργασίας με την οικογένεια για έναν αριθμό γυναικών, η επερώτηση στην οποία τίθενται οι αυστηρές ιεραρχήσεις.

Νεωτερική οικογένεια και ρόλοι των δύο φύλων

Στη νέα διάσταση του οικιακού, οι προδιαγραφές του ρόλου των γυναικών αρχίζουν αναπόφευκτα να αλλάζουν και, μολονότι η αλλαγή συμπαρασύρει και τις αντίστοιχες των ανδρών, οι προδιαγραφές των ανδρικών ρόλων σε αυτή τη δεύτερη φάση αλλάζουν λιγότερο από των γυναικών. Τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες υποχρεώνονται, εφόσον οι προδιαγραφές αλλάζουν, να ανακαταλείψουν τους μεταξύ τους ρόλους και ιδιαίτερα την εξουσία που παραδοσιακά είχαν οι άνδρες και τη δύναμη που παραδοσιακά είχαν οι γυναίκες. Δεν είναι ωστόσο σε θέση τα άτομα να προβούν εύκολα σε αυτήν την ανακατανομή. Είναι εξαιρετικά αποκαλυπτικό ότι σε έρευνα που έγινε το 1976 το 83% των αθηναίων ανδρών ήταν αντίθετοι με την απόφαση της γυναίκας να εργαστεί έξω από το σπίτι, ιδιαίτερα όταν αυτή ήταν παντρεμένη με παιδιά (Πρεσβέλου και Συμεωνίδου 1980). Αλλά ακόμα και όταν οι γυναίκες είναι ενταγμένες στην αγορά εργασίας, οι άνδρες αρέσκονται να διατηρούν τον ρόλο του προμηθευτή αγαθών και οι γυναίκες εξακολουθούν να υπηρετούν ένα ρόλο που είναι συνυφασμένος με τη μητρότητα και με τη φροντίδα του σπιτιού και των παιδιών (Safilios-Rothschild 1967, Νικολαΐδου 1975, Δουμάνη 1989).

Στην ενδιαφέρουσα μελέτη της για τη γυναικεία απασχόληση στη δεκαετία του '80 η Μουσούρου (1985) αναφέρει ότι η εργαζόμενη Ελληνίδα απασχολείται σε «γυναικίους» κλάδους, σε θέσεις υποδεέστερες των «ανδρικών» παρά τα συχνά περισσότερα προσόντα της (π.χ. ανώτερο μορφωτικό επίπεδο στην περίπτωση των υπηρεσιών) και ότι οι οικονομικά ενεργές μητέρες είναι υψηλότερου εκπαιδευτικού επιπέδου από τις μη ενεργές. Επισημαίνει επίσης ότι οι εργαζόμενες γυναίκες αναγκάζονται σε μεγαλύτερη εξάρτηση από τα πεθερικά και τη γονική τους οικογένεια. Τέλος, η γυναικεία απασχόληση σε μεγάλο βαθμό είναι συνεπικουρική στο οικογενειακό εισόδημα. Η κρατούσα αντίληψη που διαπνέει και τη νομοθεσία ορίζει την εργασία της γυναίκας ως προσωρινή, επικουρική και ασυμβίβαστη προς τον ρόλο-προορισμό της, καθώς δεν είναι υποχρεωμένη να συντηρεί την οικογένειά της μιας και ο άντρας πρέπει να καλύπτει τις στοιχειώδεις ανάγκες (Μουσούρου 1985).

Γενικότερα οι έρευνες της οικογένειας στη δεκαετία του 1980 επισημαίνουν ότι οι Έλληνες και οι Ελληνίδες προσπαθούν να αντεπεξέλθουν στους σύγχρονους εργασιακούς τους ρόλους χωρίς να έχει επέλθει ρήξη με την παράδοση (Τσέλιου και Τσονίδης 1992). Στην πυρηνική οικογένεια της νεωτερικότητας οι παραδοσιακές καταβολές, όπως εκφράζονται μέσα από την παραδοσιακή κατανομή ρόλων, συγκρούονται με τις νέες απαιτήσεις που προκύπτουν για τα φύλα στο πλαίσιο της ένταξής τους σε μια γοργά αναπτυσσόμενη και εξαιρετικά πολύπλοκη πραγματικότητα. Ίσως αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι στην Ελλάδα το πέρασμα από μια αγροτικού τύπου κοινωνία σε μια βιομηχανικού τύπου συντελέστηκε με ταχύτατους ρυθμούς μέσα σε διάστημα 30-40 χρόνων. Ο ανταγωνισμός, ο ατομικισμός και η έντονη ανάγκη αυτονομησης ως παράγωγα του νεωτερικού τρόπου κοινωνικής οργάνωσης έρχονται σε σύγκρουση με την παράδοση αξιών όπως η συνεργατικότητα, η συλλογικότητα και η αλληλεξάρτηση (Τσέλιου και Τσονίδης 1992).

Η αδυναμία να επιτευχθεί η ανακατανομή των ρόλων των φύλων δεν έχει, κατά τη γνώμη μας, αίτιο το γεγονός ότι δεν την επιθυμούν ούτε οι άνδρες ούτε οι γυναίκες, όπως επισημαίνει η Μουσούρου (2005), αλλά θεωρούμε ότι δεν είναι σε θέση να την επιτελέσουν. Η διεργασία ανακατανομής απαιτεί ψυχοσυναισθηματικές επεξεργασίες που δεν ξέρουν πώς να φέρουν σε πέρας και δεν μπορούν να κάνουν. Οι κοινωνικοπολιτισμικές αλλαγές επιφέρουν μεγάλες ανακατατάξεις στο ψυχολογικό πεδίο.

Νεωτερική οικογένεια και παιδί

Στην οικογένεια της νεωτερικότητας τα παιδιά έχουν πάψει να έχουν οικονομικά ενεργό ρόλο και δεν είναι πια τα εργατικά χέρια που συμβάλλουν στη γεωργική οικονομία. Αντίθετα είναι οικονομικά παθητικά και αποτελούν οικονομικό βάρος για την οικογένεια. Η οικογένεια αποκτά λιγότερα παιδιά. Στην Ελλάδα η γονιμότητα μειώθηκε από 2,28 το 1960 σε 2,21 το 1980 και 1,30 το 2000 (Μουσούρου 2005). Βασικός σκοπός της οικογένειας είναι η ανατροφή των παιδιών και τις φιλοδοξίες της για κοινωνική ανέλιξη τις εναποθέτει στην εκπαίδευσή τους. Η επένδυση που κάνει για την πραγμάτωση αυτών των φιλοδοξιών είναι μεγάλη. Η οικογένεια γίνεται όλο και πιο παιδοκεντρική. Η Κατάκη (1984) υποστηρίζει ότι η έμφαση στην παιδοκεντρικότητα εξυπηρετεί τη βασική ανάγκη για τη σταθεροποίηση της οικογενειακής ενότητας σε μια εποχή που οι καινούργιες συνθήκες ζωής την απειλούν με διάλυση.

Με τις νεωτερικές αλλαγές πρέπει να σημειωθεί ότι οι γυναίκες έχασαν το ευρύ πλαίσιο της οικογένειας και της κοινότητας στο οποίο μπορούσαν

να στηριχθούν σε προηγούμενες φάσεις για το μεγάλωμα του παιδιού. Από τις παρατηρήσεις της Δουμάνη (1989) σε αθηναϊκά σπιτικά της δεκαετίας του '70, έχουμε την πληροφορία ότι στις περιπτώσεις όπου η μητέρα δεν εργαζόταν το παιδί έμενε μόνο μαζί της στο σπίτι για πολλές ώρες και ο αριθμός των ανθρώπων με τους οποίους ερχόταν σε επαφή ήταν περιορισμένος. Σε αντίθεση με τις γυναίκες της Ηπείρου που μελέτησε επίσης, οι Αθηναίες έδιναν την εντύπωση ότι η καθημερινή συναλλαγή με το παιδί τους δεν κυλούσε φυσικά, αλλά απαιτούσε ιδιαίτερη προσπάθεια εκ μέρους τους. Η κοινωνικοποίηση του παιδιού μέσα στο αστικό διαμέρισμα ήταν πολύ δυσκολότερη υπόθεση για τη μητέρα απ' ό,τι για τη γυναίκα που ήταν μέρος μιας ευρύτερης ομάδας.

Όσον αφορά τις ενδοοικογενειακές σχέσεις, ερευνητικά δεδομένα που τοποθετούνται το τέλος της δεκαετίας του '60 επισημαίνουν ότι η λιγότερο φορτισμένη από όλες τις ενδοοικογενειακές σχέσεις εμφανίζεται η σχέση μεταξύ των συζύγων, ενώ στο επίπεδο της συμπεριφοράς η γυναίκα τείνει «να αποφεύγει ευγενώς τον άνδρα της». Αντίθετα, η περισσότερο φορτισμένη είναι η σχέση μητέρας-γιου. Εκτός από τον «θαυμασμό» και την «αγάπη» με την οποία η μητέρα συνδυάζει τη σχέση αυτή, φαίνεται να θεωρεί ότι ο γιος της έχει συστηματικά ανάγκη από τη συμπαράστασή της (Triandis, Vassiliou & Nassiakou 1968). Η φόρτιση της σχέσης μητέρας-γιου έχει αναμφισβήτητα βαθιές πολιτισμικές ρίζες και ψυχολογικές επιπτώσεις.

Στο πλαίσιο όπου κυριαρχούν η προνομιακή μεταχείριση του γιου από τη μητέρα και η γυναικεία δύναμη στον οικιακό χώρο, ο πατέρας παραμένει απόμακρος και δεσποτικός, καλλιεργώντας το ανδρικό κύρος και γόητρο αποκλειστικά στη δημόσια σφαίρα. Επιπλέον η αυτονόμηση από τη μητρική αγκαλιά που υπόσχεται αποκλειστικότητα, και είναι πιο σφικτή για τον γιο απ' ό,τι για τον σύζυγο, δεν είναι εύκολη υπόθεση. Αντίστοιχη ανάλυση έχει κάνει η Lacoste-Dujardin (1985) για τη δυναμική της οικογένειας στις χώρες της βόρειας Αφρικής. Περιγράφει πολύ πειστικά πόσο δύσκολο είναι για το μικρό αγόρι να αποδεσμευτεί από μια τόσο στενή σχέση με τη μητέρα, της οποίας το συναίσθημα, μέσα από την απουσία ικανοποιητικής σχέσης με τον άνδρα της, επενδύεται αποκλειστικά στον γιο (ή τους γιους της). Η απουσία του πατέρα από τη σχέση μητέρας-γιου παγιδεύει όλη την οικογένεια σε διεργασίες που βραχυκυκλώνουν την αυτονόμηση. Πώς θα μπορούσε να είναι αλλιώς όταν υπάρχει πλήρης απουσία της ιδεολογίας του ζευγαριού, αναρωτιέται η Garnero (1982). Δεν επιθυμούμε εδώ να αναλύσουμε την ενδοψυχική διεργασία σύμφωνα με την οποία ο άνδρας που ταυτίζεται με τη μητέρα υποδουλώνεται εσωτερικά από το μητρικό σύμπλεγμα. Το έχουμε κάνει αλλού (Δραγώνα 1999). Περιοριζόμαστε στην επισήμανση ότι, καθώς η μητέρα αποτελεί το μοναδικό σημείο αναφοράς για τον γιο της,

αναπόφευκτα προσλαμβάνει γιγαντιαίες διαστάσεις μέσα του. Έτσι ο γιος της κινδυνεύει να παραμείνει ένα μικρό αγοράκι σε σχέση με μια παντοδύναμη μητέρα.

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ 3

Έχετε διαβάσει την περιγραφή της οικογένειας στην παραδοσιακή φάση και σε αυτή της νεωτερικότητας και είδατε ότι δεν υπάρχει απόλυτη ρήξη μεταξύ των δύο φάσεων. Υπάρχουν χαρακτηριστικά της παραδοσιακής οικογένειας που εξακολουθούν να υφίστανται στην οικογένεια της νεωτερικότητας.

- Σκεφτείτε την οικογένεια στην οποία μεγαλώσατε. Υπήρχαν χαρακτηριστικά και από τις δύο φάσεις στην οικογένεια που μεγαλώσατε; Εάν ναι, ποια ήταν αυτά;

- Σκεφτείτε ειδικότερα την κατανομή ρόλων των δύο φύλων στην οικογένεια που μεγαλώσατε.

- Θυμηθείτε ποια ήταν η πρώτη φορά στη ζωή σας που καταλάβατε ότι οι προδιαγραφές του ρόλου του δικού σας φύλου ήταν διαφορετικές από αυτές του αντίθετου φύλου.

1.2.2. Με έμφαση στη νομοθεσία: Οι μεταρρυθμίσεις-σταθμός της δεκαετίας του 1980

Η εξέλιξη της οικογένειας από το παραδοσιακό προς το νεωτερικό πρότυπο αποτυπώνεται λοιπόν στις ραγδαίες μεταβολές που υφίστανται οι ρόλοι των δύο φύλων οι οποίοι, καθώς διακρίνονται από αμφιταλάντευση ανάμεσα στο παλιό και στο σύγχρονο, παραμένουν περιχαρακωμένοι και εγκλωβισμένοι σε πατριαρχικού τύπου πρότυπα.

Στα μέσα της δεκαετίας του '70, λίγο μετά τη μεταπολίτευση, κάνει την εμφάνισή του ένα δυνατό, αλλά μικρής έκτασης, φεμινιστικό κίνημα που λόγω της επταετούς δικτατορίας έρχεται στη χώρα με καθυστέρηση μιας δεκαετίας. Το κύριο αίτημα των γυναικών είναι η δυνατότητά τους για αυτονομία και αυτοπροσδιορισμό και οργανώνεται γύρω από το θέμα της έκτρωσης, του βιασμού και των αλλαγών στο οικογενειακό δίκαιο. Οι γυναίκες διαδηλώνουν με σύνθημα «δεν είμαι του πατρός μου, δεν είμαι του αντρός μου, είμαι μονάχα ο εαυτός μου». Το κίνημα των γυναικών και κυρίως οι πολιτικές αλλαγές εκείνης της περιόδου οδηγούν σε μια σειρά νομοθετικές μεταρρυθμίσεις.

Οι ριζοσπαστικές νομοθετικές μεταρρυθμίσεις του '80 προτάσσουν σε θεσμικό επίπεδο το σύγχρονο σε αντιδιαστολή με το παλιό. Η μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου, στην οποία θα επικεντρωθούμε¹, επιχειρεί τον

1. Για τις νομοθετικές μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του '80 για την πραγματοποίηση της ισότητας, πέρα από το νέο Οικογενειακό Δίκαιο, βλ. Α. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου 2002.

εκουγχρονισμό του προγενέστερου δικαίου και αποτελεί ίσως το ευρύτερα γνωστό σημείο-σταθμό στην ιστορία των μεταρρυθμίσεων του οικογενειακού δικαίου στην Ελλάδα. Κατοχυρώνεται νομοθετικά η ισότητα των δύο φύλων, επιχειρώντας την ανατροπή του πατριαρχικού και θρησκευτικού χαρακτήρα των προγενέστερων διατάξεων του Αστικού Κώδικα (Δημάκη 2003).

Η συνταγματική αναθεώρηση του 1975

Το έδαφος είχε ήδη προετοιμαστεί από τη συνταγματική αναθεώρηση του 1975. Η αναθεώρηση, καθώς κατέστησε πολλές από τις διατάξεις που ίσχυαν προηγουμένως αντισυνταγματικές, «επέβαλε», με μια έννοια, την αναγκαιότητα των μεταρρυθμίσεων που ακολούθησαν (Μουσούρου 2005). Δύο είναι οι βασικές διαστάσεις της που συνδέονται με το οικογενειακό δίκαιο και αποτέλεσαν το πλαίσιο των νομοθετικών ρυθμίσεων της δεκαετίας του '80 που ακολούθησαν.

Η πρώτη αφορά τη συνταγματική κατοχύρωση της προστασίας της οικογένειας, του γάμου, της μητρότητας και της παιδικής ηλικίας και η δεύτερη την αναγνώριση πρώτη φορά της ισοτιμίας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Η οικογένεια αλλά και η παιδική ηλικία προστατεύονται ρητά από το ισχύον ελληνικό Σύνταγμα (άρθρο 21, παρ. 1), σύμφωνα με το οποίο «η οικογένεια, ως θεμέλιο της συντήρησης και προαγωγής του Έθνους, καθώς και ο γάμος, η μητρότητα και η παιδική ηλικία τελούν υπό την προστασία του Κράτους». Ίσως είναι ενδιαφέρον να σταθούμε λίγο στην παραπάνω διατύπωση. Κατ' αρχάς, εμπεριέχει ρητή αναγνώριση της εξαιρετικής σημασίας που αποδίδεται στην οικογένεια, καθώς αυτή «κατοχυρώνεται» ως το βασικό θεμέλιο για τη διατήρηση αλλά και για την εξέλιξη του έθνους (Μουσούρου 2005). Επιπλέον, η ανεξάρτητη παράθεση των εννοιών της οικογένειας, του γάμου, της μητρότητας και της παιδικής ηλικίας, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι αποσυνδέει την έννοια της οικογένειας και της μητρότητας από αυτή του γάμου, διευρύνοντας έτσι την έννοια της οικογένειας και σε μορφές σχέσεων εκτός γάμου. Θα μπορούσαμε συνεπώς να ισχυριστούμε ότι ο γάμος μεταξύ των γονιών δεν ορίζεται πλέον ως προϋπόθεση για την ύπαρξη οικογένειας (Σαρμά 1998, αναφέρεται από Ρομπόκου-Καραγιάννη 2003).

Η δεύτερη σημαντική διάσταση αφορά τη συνταγματική κατοχύρωση της ισότητας των δύο φύλων. Στο άρθρο 4 ορίζεται ρητά ότι οι Έλληνες και οι Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις, ενώ το άρθρο 22 προβλέπει ότι όλοι οι εργαζόμενοι, ανεξάρτητα από φύλο ή άλλη διάκριση, έχουν δικαίωμα ίσης αμοιβής για παρεχόμενη εργασία ίσης αξίας.

Έχει όμως σημασία σ' αυτό το σημείο κατά τη γνώμη μας να επισημάνουμε ότι και οι δύο διαστάσεις της συνταγματικής αναθεώρησης που συζη-

τήσαμε δεν αποτελούν καινοτομίες του ελληνικού Συντάγματος². Οι νομοθετικές ρυθμίσεις της δεκαετίας του '80 επιχείρησαν και μια γενικότερη εναρμόνιση του ελληνικού οικογενειακού δικαίου με τα οικογενειακά δίκαια των ευρωπαϊκών κρατών και με τις Κοινοτικές Συμβάσεις και Οδηγίες (βλ. επίσης Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 1998α)³. Φυσικά, όπως επισημαίνει και η Στρατηγάκη (2006) στην περίπτωση της ισότητας των φύλων οι επιδράσεις της ευρωπαϊκής πολιτικής δεν είχαν μόνο να κάνουν με το πόσο «υποχρεωτικές» υπήρξαν οι ευρωπαϊκές κατευθύνσεις, αλλά και με το πώς αυτές ερμηνεύθηκαν και εφαρμόστηκαν στην Ελλάδα.

Οι νομοθετικές μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του '80 και κατοχύρωση της ισότητας των δύο φύλων

Ας δούμε σ' αυτό το σημείο πώς οι νομοθετικές ρυθμίσεις της δεκαετίας του '80 επιχείρησαν να αναπροσαρμόσουν το ελληνικό οικογενειακό δίκαιο σε συντονισμό τόσο με τη συνταγματική αναθεώρηση του 1975 όσο και με το ευρωπαϊκό πλαίσιο.

Κατ' αρχάς δύο είναι οι βασικοί νόμοι με τους οποίους επιχειρήθηκε η μεταρρύθμιση του προηγούμενου δικαίου. Ο νόμος 1329/83⁴, ο οποίος εισήγαγε μεταρρυθμίσεις που διαπνέονται από δύο κυρίως αρχές, της ισότητας

2. Σχετικά με την κατοχύρωση της προστασίας της οικογένειας, βλ. διεθνή κείμενα όπως την Παγκόσμια Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του 1948 (άρθρο 16, παρ. 3), το Διεθνές Σύμφωνο περί Ατομικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων του 1966 (άρθρο 23) κ.ά. (Ρομπόκου-Καραγιάννη 2003). Βλ. επίσης τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη του 1961 για το δικαίωμα της οικογένειας για κοινωνική, νομική και οικονομική προστασία (άρθρο 16), καθώς και για το δικαίωμα της μητέρας και του παιδιού για κοινωνική και οικονομική προστασία (άρθρο 17). Σχετικά με την ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών, βλ. κείμενα όπως τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών (CEDAW) του 1979 και την 111η Διεθνή Σύμβαση Εργασίας του 1958 που απαγορεύει κάθε διάκριση στην απασχόληση και στο επάγγελμα με βάση τη φυλή, το φύλο, τη θρησκεία κ.λπ. Βλ. επίσης τις Κοινοτικές Οδηγίες 75/117 και 76/207, σύμφωνα με τις οποίες τα κράτη μέλη της Κοινότητας υποχρεώνονται να εφαρμόσουν την αρχή της ισότητας των αμοιβών μεταξύ εργαζόμενων ανδρών και γυναικών και την αρχή της ίσης μεταχείρισης όσον αφορά την πρόσβαση σε απασχόληση, την επαγγελματική εκπαίδευση και προώθηση και τις συνθήκες εργασίας, αντίστοιχα.
3. Στην αναθεωρημένη μορφή του το ελληνικό Σύνταγμα (άρθρο 28) προβλέπει άλλωστε ότι «οι γενικά παραδεγμένοι κανόνες του διεθνούς δικαίου, καθώς και οι διεθνείς συμβάσεις, από την επικύρωσή τους με νόμο και τη θέση τους σε ισχύ σύμφωνα με τους όρους καθεμιάς, αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου και υπερισχύουν από κάθε άλλη αντίθετη διάταξη νόμου».
4. Για αναλυτική περιγραφή και ερμηνεία κατ' άρθρο, βλ. Βαθρακοκόιλης 2000.

των δύο φύλων και της προστασίας του συμφέροντος του παιδιού (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 1998α) και ο νόμος 1250/82, που εισήγαγε τον πολιτικό γάμο ως ισότιμο με τον θρησκευτικό (άρθρο 1 που τροποποίησε το άρθρο 1367 ΑΚ).

Αδιαμφισβήτητα η αλλαγή της πατριαρχικής φυσιογνωμίας του προϋπάρχοντος δικαίου και η νομοθετική κατοχύρωση της ισότητας των δύο φύλων αποτέλεσε τη μεγαλύτερη καινοτομία-παρέμβαση. Οι βασικότερες μεταρρυθμίσεις προς αυτή την κατεύθυνση αφορούν τη ρύθμιση των *προσωπικών και περιουσιακών σχέσεων μεταξύ των δύο συζύγων* αλλά και τη ρύθμιση των *σχέσεων γονιών-παιδιών* καθώς και τη ρύθμιση του *διαζυγίου*.

Όσον αφορά τη ρύθμιση των *προσωπικών σχέσεων των συζύγων*, καταργήθηκε το αρχηγικό δικαίωμα του συζύγου και η υποχρέωσή του να φέρει τα «βάρη του γάμου». Αντίθετα, ορίστηκε ότι και οι δύο σύζυγοι θα πρέπει να συμβάλλουν από κοινού στην ικανοποίηση των αναγκών της οικογένειας ανάλογα με τις δυνάμεις τους (άρθρα 1387, 1389, 1390 ΑΚ)⁵. Καταργήθηκε επίσης η υποχρέωση της γυναίκας να παίρνει το επώνυμο του συζύγου της και ορίστηκε ότι διατηρεί το οικογενειακό της επώνυμο μετά τον γάμο (άρθρο 1388 ΑΚ). Τέλος, καταργήθηκε η υποχρέωση της συζύγου να μένει στην κατοικία του συζύγου της και της δόθηκε η δυνατότητα να αποκτήσει αυτοτελή και νόμιμη κατοικία.

Όσον αφορά τις *περιουσιακές σχέσεις μεταξύ των συζύγων*, η πιο σημαντική ρύθμιση ήταν η κατάργηση του θεσμού της προίκας και η θέσπιση του εναλλακτικού συστήματος της διατήρησης της αρχικής, ατομικής περιουσίας των δύο συζύγων ή της συμφωνημένης ενώπιον συμβολαιογράφου κοινοκτημοσύνης (άρθρο 1403 ΑΚ). Παράλληλα θεσπίστηκε η δυνατότητα, στην περίπτωση λύσης ή ακύρωσης του γάμου και εφόσον έχει αυξηθεί η περιουσία του ενός συζύγου (μετά την τέλεση του γάμου), ο άλλος, εφόσον συνέβαλε στην αύξηση αυτή, να διεκδικήσει μέρος της αύξησης που οφείλεται στη δική του/της συμβολή (άρθρο 1400 ΑΚ).

Θα θέλαμε να σταθούμε λίγο σε αυτό το σημείο σε κάτι που μας φαίνεται ιδιαίτερα σημαντικό. Στην προηγούμενη ενότητα σχολιάσαμε πώς η δεύτερη φάση εξέλιξης της οικογένειας σηματοδοτείται από την αντίφαση ανάμεσα στην αλλαγή στους ρόλους των δύο φύλων και στην ταυτόχρονη απουσία ρήξης με την παράδοση. Ενώ εκ των πραγμάτων καταργείται η αυστηρή διχοτόμηση ανάμεσα στην ιδιωτική και στη δημόσια σφαίρα ως «πεδίων δράσης» ανδρών και γυναικών και η ανακατανομή ρόλων μοιάζει

5. Με τον νόμο 1649/86 (άρθρο 12) δόθηκε η δυνατότητα στις γυναίκες που παντρεύτηκαν πριν από την τροποποίηση του Οικογενειακού Δικαίου να επανακτήσουν το πατρικό τους επώνυμο, εφόσον το επιθυμούσαν.

αναπόφευκτη, παρ' όλα αυτά στο επίπεδο της «βιωμένης πραγματικότητας» αυτό δεν επιτυγχάνεται και οι ρόλοι παραμένουν περιχαρακωμένοι γύρω από ένα πατριαρχικού τύπου πρότυπο. Είναι ενδιαφέρουσα κατά τη γνώμη μας εδώ η αντίστιξη του νομοθετικού κειμένου. Οι νέες ρυθμίσεις επιχειρούν να «επιβάλουν» την ισότιμη ανακατανομή ρόλων, καθώς καταργούν την περιχαράκωση ανδρών και γυναικών στη δημόσια και στην ιδιωτική σφαίρα. Και οι δύο καλούνται να αναλάβουν από κοινού «τα βάρη του γάμου». Η μετακίνηση λοιπόν αυτή επιχειρείται μέσω μιας διαδικασίας ρήξης με την προηγούμενη παράδοση, όπως αυτή φαίνεται από την κατάργηση και αντικατάσταση των παλαιότερων διατάξεων. Στο δίπολο παλαιό έναντι σύγχρονου μέσω των νέων ρυθμίσεων επιλέγεται η τοποθέτηση στον δεύτερο πόλο. Απομένει ως ερώτημα το κατά πόσο επιτυγχάνεται η επιχειρούμενη ρήξη, ερώτημα στο οποίο θα επανέλθουμε στο τέλος αυτής της ενότητας.

Οι νομοθετικές μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του '80 και οι σχέσεις γονέων-παιδιών

Στο ίδιο πνεύμα της κατοχύρωσης της ισότητας των δύο φύλων κινούνται και οι διατάξεις που αφορούν τις *σχέσεις γονέων-παιδιών*. Προσθέτουν ενδιαφέροντες κατά τη γνώμη μας παραλληλισμούς με τη μετακίνηση προς την πυρηνική-παιδοκεντρική οικογένεια της δεύτερης φάσης. Εδώ, τη βασικότερη ίσως μεταρρύθμιση αποτέλεσε η κατάργηση του θεσμού της «πατρικής εξουσίας» και η αντικατάστασή της από τον θεσμό της «γονικής μέριμνας». Με βάση το νέο δίκαιο και οι δύο γονείς καλούνται να αναλάβουν από κοινού τη φροντίδα του παιδιού, κάτι που ορίζεται ταυτόχρονα ως υποχρέωση και δικαίωμα του καθενός (άρθρο 1510 ΑΚ). Στην ίδια λογική, καταργείται αντίστοιχα η υποχρέωση τα παιδιά να παίρνουν το επώνυμο του πατέρα και ορίζεται ότι οι δύο σύζυγοι θα πρέπει να συναποφασίσουν για το επώνυμο του παιδιού, έχοντας τη δυνατότητα να επιλέξουν το επώνυμο του ενός ή του άλλου είτε και των δύο (άρθρο 1505 ΑΚ).

Η «γονική μέριμνα» που αντικαθιστά την «πατρική εξουσία» φαίνεται να συνάδει με τη μετακίνηση προς την παιδοκεντρική οικογένεια που σημειώθηκε στην προηγούμενη ενότητα, αλλά και με την κατάργηση του αυστηρού διαχωρισμού των «πεδίων δράσης» ανδρών και γυναικών. Η επιλεγμένη διατύπωση («μέριμνα») αποτυπώνει την αυξανόμενη έμφαση στη φροντίδα του παιδιού που χρειάζεται ίσως να διασφαλιστεί περισσότερο, όσο η μορφή της διευρυμένης οικογένειας και το δίκτυο των υποστηρικτικών σχέσεων της προηγούμενης φάσης υποχωρούν και αφήνουν το παιδί μόνο και χωρίς την προηγούμενη φροντίδα.

Προς την κατεύθυνση της κατοχύρωσης της ισότητας αλλά και της

ακόμα μεγαλύτερης διασφάλισης της προστασίας του συμφέροντος του παιδιού κινούνται και οι αλλαγές που έγιναν στο δίκαιο της συγγένειας και ειδικότερα οι ρυθμίσεις που αφορούν τα παιδιά που γεννιούνται χωρίς να έχει γίνει γάμος μεταξύ των γονιών τους. Καταργείται η παλιά αρνητικά φορτισμένη ορολογία που ξεχώριζε τα παιδιά που είχαν γεννηθεί με ή χωρίς γάμο των γονιών τους σε «γνήσια» και «εξώγαμα τέκνα», αντίστοιχα. Η καινούργια ορολογία συμπεριλαμβάνει την πιο ουδέτερη διατύπωση «τέκνα γεννημένα σε γάμο» και «τέκνα γεννημένα χωρίς γάμο των γονέων τους» (άρθρο 1506 ΑΚ). Παράλληλα, προβλέπεται η πλήρης εξομοίωση της νομικής θέσης και των δύο (άρθρο 1484 ΑΚ), ενώ ενισχύεται νομικά η θέση της ανύπαντρης μητέρας (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 1998α). Καταργείται επίσης η δυνατότητα που είχε ο πατέρας να αναγνωρίζει ένα παιδί που έχει γεννηθεί εκτός γάμου χωρίς τη συναίνεση της μητέρας και ορίζεται ότι η αναγνώρισή του μπορεί να γίνεται μόνο με την προϋπόθεση η μητέρα να συναινεί (άρθρο 1475 ΑΚ). Εφόσον έχει υπάρξει αναγνώριση του παιδιού, τότε νομικά αυτό εξομοιώνεται πλήρως με το παιδί που έχει γεννηθεί μετά από γάμο των γονιών του, δηλαδή αποκτά όλα τα δικαιώματα που θα είχε στη δεύτερη περίπτωση απέναντι τόσο στους δύο γονείς του όσο και στους συγγενείς τους (ολοκλήρωση κοινωνικής ταυτότητας, πλήρες κληρονομικό δικαίωμα, αξίωση διατροφής κ.λπ.) (Κουμάντος και Παπαχρίστου 1983, Γαζής 1985, Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 1998α).

Οι μεταρρυθμίσεις στο δίκαιο της συγγένειας φαίνεται όμως να σηματοδοτούν και μια ακόμα μετακίνηση. Η κυριαρχία της οικογένειας εντός γάμου ως της μόνης νόμιμης μορφής και μ' αυτήν την έννοια η εδραίωσή της ως νόρμας φαίνεται να υποχωρεί κάπως μέσα από τις διατάξεις που αναγνωρίζουν τα παιδιά που έχουν γεννηθεί εκτός γάμου.

Επίσης η προηγούμενη έμφαση στην ενότητα και στη διασφάλιση της σταθερότητας μέσα στον χρόνο της οικογένειας φαίνεται να υποχωρεί μέσα από τις μεταρρυθμίσεις που διευκολύνουν τη λύση του γάμου, δηλαδή το διαζύγιο, οι οποίες δείχνουν και μια μεγαλύτερη εναρμόνιση με τα δίκαια των ευρωπαϊκών χωρών. Οι ρυθμίσεις αυτές συμπεριλαμβάνουν τη θεσμοθέτηση δύο τύπων διαζυγίου, του συναινετικού διαζυγίου (άρθρο 1441 ΑΚ), δηλαδή της περίπτωσης κατά την οποία και οι δύο σύζυγοι συμφωνούν για τη λύση του γάμου, και του διαζυγίου κατ' αντιδικία. Στη δεύτερη περίπτωση η σχετική αγωγή μπορεί να ασκηθεί μόνο εφόσον συντρέχουν οι λόγοι διαζυγίου που αναφέρονται στον νόμο και είναι η αφάνεια και ο ισχυρός κλονισμός της έγγαμης συμβίωσης (άρθρο 1439 ΑΚ), δηλαδή την περίπτωση στην οποία η συνέχιση της σχέσης είναι αφόρητη για τον έναν από τους δύο συζύγους. Συμπεριλαμβάνουν επίσης τη θέσπιση της υποχρέωσης για διατροφή ανεξάρτητα από το φύλο (άρθρο 1442 ΑΚ) και, όπως προαναφέραμε,

τη δυνατότητα διεκδίκησης της περιουσίας που αποκτήθηκε κατά τη διάρκεια του γάμου και από τους δύο συζύγους (Κουμάντος και Παπαχρίστου 1983, Γαζής 1985, Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 1998α).

Στο σύνολό τους οι μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του '80 επιχειρούν, όπως είναι εμφανές, τον περιορισμό της πατριαρχικής φυσιογνωμίας που χαρακτήριζε το προηγούμενο δίκαιο. Επιχειρούν ταυτόχρονα και τον περιορισμό του θρησκευτικού χαρακτήρα μέσα από τη μείωση της κυριαρχίας του θρησκευτικού-εκκλησιαστικού παράγοντα στη νομική θέσμιση της οικογένειας. Αυτό έγινε τόσο με την κατοχύρωση του πολιτικού γάμου ως ισότιμου με τον θρησκευτικό, όσο και με την κατάργηση των κωλυμάτων (εμποδίων για τη σύναψη γάμου) που ίσχυαν με βάση το εκκλησιαστικό δίκαιο. Μέχρι πριν από τον νόμο του 1982 ο θρησκευτικός γάμος αποτελούσε τη μοναδική υποχρεωτική επιλογή-θέσπιση που είχε γίνει για τους ορθόδοξους από τον Λέοντα Σοφό και ίσχυε για έντεκα αιώνες (Μουσούρου 2005) – την ίδια στιγμή που στην πλειονότητα των χωρών είχε καθιερωθεί ο πολιτικός γάμος ως ο κανόνας⁶ (για μια πιο διεξοδική ανάλυση των διαφορών τύπων γάμου, βλ. Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 1998α).

Αυτή η προσπάθεια εκσυγχρονισμού και απομάκρυνσης από το παλαιό δίκαιο αποτυπώνεται ακόμα και στην αλλαγή της γλώσσας και στη συγγραφή του δικαίου στη δημοτική, ένα αίτημα πολλών γυναικείων και αριστερών οργανώσεων (Γαζής 1985).

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ 4

Ποιες από τις νομοθετικές μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του 1980 πιστεύετε ότι μπορεί να έφεραν τις σημαντικότερες αλλαγές στην οικογενειακή ζωή ανδρών και γυναικών και για ποιους λόγους;

Διλήμματα και αντιφάσεις της νομοθετικής μεταρρύθμισης

Συνοψίζοντας θα μπορούσαμε λοιπόν να πούμε ότι οι μεταρρυθμίσεις στο σύνολό τους επιχειρήσαν μια δυναμική κίνηση τόσο από την παράδοση/το παλαιό προς τη νεωτερικότητα/το σύγχρονο, όσο και από το εθνικό-τοπικό

6. Ο πολιτικός γάμος είναι σε κάποιες χώρες ο αποκλειστικός υποχρεωτικός τύπος (Ολλανδία, Γαλλία, Γερμανία, χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, πολλά κράτη της Λατινικής Αμερικής), ενώ σε άλλες ισχύει το διαζευκτικό σύστημα επιλογής (Αγγλία, Ιρλανδία, το μεγαλύτερο μέρος των ΗΠΑ, Ελλάδα, Ισπανία) και σε ελάχιστες χώρες, όπως σε ορισμένες επαρχίες του Καναδά, ισχύει κατ' εξαίρεση ως μοναδικός τύπος ο θρησκευτικός.

προς το ευρωπαϊκό-διεθνές. Και αυτό διότι επιχειρήσαν να «παρακολουθήσουν» τις ραγδαίες κοινωνικοοικονομικές μεταβολές αλλά και να εναρμονίσουν το ελληνικό δίκαιο με τη νομοθεσία άλλων ευρωπαϊκών χωρών δίνοντας του διεθνή χαρακτήρα (Γαζής 1985, Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 1998α). Φυσικά η ταλάντευση αυτή δεν αποτελεί φαινόμενο περιορισμένο στον ελληνικό χώρο αλλά συνδέεται με το ευρύτερο φαινόμενο «απώλειας» του εθνικού χαρακτήρα των οικογενειακών δικαίων των επιμέρους ευρωπαϊκών κρατών και τη γενικότερη τάση προς μια διεθνή ομοιομορφία. Ίσως η τάση αυτή αναδεικνύει και μια γενικότερη «σύμπλευση» κοινωνικών φαινομένων που μπορεί να προσκαλεί τα επιμέρους κράτη και σε κοινές ή παρόμοιες λύσεις (Γαζής 1985). Πώς όμως άραγε θα μπορούσε να είναι και αλλιώς, αν δεχτούμε την οπτική της συνεξάρτησης που μας υπενθυμίζει ότι οι όποιες μεταρρυθμίσεις του δικαίου συμβαίνουν πάντα σε συνάρτηση με ένα ευρύτερο είτε «εθνικό» είτε πιο διευρυμένο «ευρωπαϊκό» πλαίσιο;

Εκείνο που παραμένει ενδιαφέρον είναι βέβαια το πώς ο λόγος των νομοθετικών κειμένων μπορεί να διαπερνάται από τέτοιου τύπου αλληλοδιαπλεκόμενα ιδεολογικά διλήμματα που ενδέχεται να παίρνουν τη μορφή διπόλων. Στην περίπτωση που συζητάμε, στον έναν πόλο τοποθετείται το «παραδοσιακό», «εθνικό-τοπικό» και στον άλλον το «διεθνές-ομογενοποιημένο-παγκοσμιοποιημένο». Έτσι, τα νομοθετικά κείμενα παράλληλα με το να αναγνωρίζουν τον «διεθνή» χαρακτήρα του οικογενειακού δικαίου συνεχίζουν να θέτουν ως βασική επιταγή τη διατήρηση της εθνικής φυσιογνωμίας. Σε κάποια σημεία φαίνεται να επιλέγεται η «λύση» του διλήμματος μέσω της αναγνώρισης ότι είναι η ίδια η εθνική φυσιογνωμία που έχει μεταλλαχθεί και μ' αυτήν την έννοια έχει εναρμονιστεί με τις διεθνείς συνθήκες. Όπως λέει χαρακτηριστικά η Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη (1998α, σ. 9), «το ελληνικό οικογενειακό δίκαιο παραμένει σήμερα –και πρέπει να παραμείνει– εθνικό δίκαιο μόνο με την έννοια ότι ασφαλώς δεν είναι ξένο προς το πλέγμα των αντιλήψεων, των αξιών και των παραστάσεων που επικρατούν στην Ελλάδα ως προς την οικογένεια και τις λειτουργίες της. Από τη στιγμή που οι αντιλήψεις αυτές δεν διαφέρουν από εκείνες που επικρατούν διεθνώς το ελληνικό οικογενειακό δίκαιο έχει διεθνή χαρακτήρα».

Αντίστοιχη προβληματική μπορούμε να διαπιστώσουμε και στο δίλημμα περί κρατικής παρεμβατικότητας ή ιδιωτικής αυτονομίας. Η Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη (1998α) σχολιάζει πώς σε μια εποχή κατά την οποία φαίνεται να κερδίζει έδαφος η αντίληψη ότι ο γάμος και η οικογένεια αποτελούν ιδιωτικές υποθέσεις και να ενισχύεται όλο και περισσότερο στο οικογενειακό δίκαιο διεθνώς το στοιχείο της ιδιωτικής αυτονομίας, οι μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του '80 τελικά διατήρησαν τον αναγκαστικό χαρακτήρα του οικογενειακού δικαίου ενώ προώθησαν το στοιχείο της ιδιωτικής αυτονομίας.

Ενδεχομένως αντί της οπτικής που περιορίζει την αντιμετώπιση των διλημμάτων διαζευκτικά —«είτε» το ένα «είτε» το άλλο— είναι πιο χρήσιμο να υιοθετηθεί μια προσέγγιση που τα εντάσσει σε μια συνεχή διαλεκτική και δυναμική κίνηση και βοηθά να κατανοήσουμε τις αντιφάσεις σε νομοθετικό επίπεδο. Και τούτο γιατί όπως είναι εμφανές μάλλον οι αντιφάσεις είναι ο κανόνας. Για παράδειγμα, σε αντίθεση με τον στόχο της κατοχύρωσης της ισότητας, έχει παρατηρηθεί αναπαραγωγή στερεοτύπων για τα δύο φύλα μέσα από νομοθετικές παρεμβάσεις που γίνονται για την «προστασία της γυναικείας φύσης» (Κορωναίου 2007). Αντίστοιχα η μη καθιέρωση του πολιτικού γάμου ως υποχρεωτικού φαίνεται επίσης να διαιωνίζει τη διαμάχη μεταξύ πολιτικής και θρησκευτικής εξουσίας και να μην επιτυγχάνει επαρκώς την αλλαγή του κυρίαρχου θρησκευτικού χαρακτήρα του προηγούμενου δικαίου. Τέλος, παρά την προσπάθεια της γλώσσας των μεταρρυθμίσεων να προσπεράσει όρους όπως «εξώγαμη» και «νόμιμη» οικογένεια, αυτοί συνεχίζουν να υιοθετούνται σε νομικά κείμενα (βλ. π.χ. Καραύης 1994). Η μορφή οικογένειας που φαίνεται να υιοθετείται ως πρότυπο είναι η πυρηνική σε αντιδιαστολή με τη νομοθεσία ευρωπαϊκών χωρών στο πλαίσιο της οποίας ήδη από τη δεκαετία του '80 εισάγονται όροι όπως «μονογονική οικογένεια» και «άγαμη μητέρα» με ταυτόχρονη προσπάθεια ανατροπής ιεραρχιών που τοποθετούσαν σε ανώτερη θέση την έγγαμη από την άγαμη μητέρα (Κορωναίου 2007).

Συνεπώς, με τον ίδιο τρόπο που παρατηρούμε την οικογένεια στη φάση της νεωτερικότητας να αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στο παλιό και στο σύγχρονο, παρατηρούμε την ίδια αμφιταλάντευση και στις νομοθετικές μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του '80. Η σύμπτωση δεν είναι τυχαία, αν και πάλι δεχτούμε την οπτική της συνεξάρτησης του θεσμικού και του κοινωνιο-ψυχολογικού πεδίου. Η συνεξάρτηση αναπόφευκτα μας επαναφέρει στη σύνδεση των νομοθετικών μεταρρυθμίσεων με τη «βιωμένη πραγματικότητα» των καθημερινών πρακτικών.

Το νέο δίκαιο επεδίωξε την κατοχύρωση της ισότητας των δύο φύλων. Παρ' όλα αυτά, αυτή η πρώτη γενιά των μεταρρυθμίσεων και η απόπειρα ενσωμάτωσης των Κοινοτικών Οδηγιών (π.χ. άδεια μητρότητας, γονική άδεια ανατροφής, άδεια απουσίας για ασθένεια εξαρτώμενων μελών κ.λπ.) συνέβαλαν αντίστροφα στην αναπαραγωγή ανισοτήτων στον χώρο της εργασίας. Αυτό ενδεχομένως συνέβη επειδή διαμορφώθηκαν με βάση τη λογική να διευκολυνθούν οι γυναίκες να αναπτύξουν επαγγελματικές δραστηριότητες και όχι με τη λογική να καταβληθεί προσπάθεια ώστε οι οικογενειακές τους υποχρεώσεις να μην αποτελούν εμπόδιο στην επαγγελματική τους εξέλιξη, κάτι που επιχειρείται στην επόμενη γενιά μεταρρυθμίσεων (Κορωναίου 2007). Παραμένει λοιπόν ζητούμενο το κατά πόσο οι μεταρρυθμίσεις οδή-

γισαν προς την επιδιωκόμενη κατεύθυνση. Σε μια εξαιρετικά ενδιαφέρονσα πρόσφατη ανάλυση η Γούλιανου (2008) εξετάζει την πρόσφατη νομολογία μέσα από παραδείγματα αποφάσεων δικαστηρίων σε σχέση με βασικούς άξονες της νομοθετικής μεταρρύθμισης, όπως η ρύθμιση των σχέσεων των δύο συζύγων ή οι ρυθμίσεις που αφορούν το διαζύγιο. Η ανάλυσή της καταδεικνύει πώς στερεότυπα και προκαταλήψεις σχετικά με τα δύο φύλα διατρέχουν τον λόγο των σχετικών αποφάσεων-κειμένων παρά τις διαφορετικές «προθέσεις» της μεταρρύθμισης.

Το νέο δίκαιο διατήρησε την αρχή του κλειστού αριθμού, δηλαδή την αρχή ότι δεν μπορούν να οριστούν ως οικογενειακές σχέσεις άλλες από εκείνες που ορίζονται νομικά, καθώς και της καθαρότητας των οικογενειακών σχέσεων ως προς τον ορισμό της συγγένειας με τη μητέρα. Αυτή ορίζεται με βάση τη γέννηση του παιδιού. Αυτή όμως η ρύθμιση αντιτίθεται στην ασάφεια του ορισμού των οικογενειακών σχέσεων που υιοθετείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (βλ. αναφορά σε έκθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου που αναφέρεται από Μουσουρού 2005, σ. 207), όσο και στην ασάφεια που αρχίζει να διαφαίνεται και στο κοινωνιοψυχολογικό τοπίο. Αν σταθούμε στο ότι η συγγένεια με τη μητέρα καθορίζεται από τη γέννηση, τότε εκδοχές της «βιωμένης πραγματικότητας» όπως η κνοφορία παιδιού σε δανεική μήτρα παραμένουν «προβληματικές» για το δίκαιο των μεταρρυθμίσεων της δεκαετίας του 1980. Μ' αυτήν την έννοια, παραμένει ζητούμενο κατά πόσο ο τρόπος προσέγγισης της οικογένειας στο πλαίσιο των νομοθετικών μεταρρυθμίσεων του '80 μπορεί να συντονίζεται με την εξέλιξη της οικογένειας κατά την τρίτη φάση της κίνησής της προς την ύστερη νεωτερικότητα. Η παράθεση της πιο πρόσφατης γενιάς των νομοθετικών μεταρρυθμίσεων στοχεύει στο να αναδειξουμε μια νέα προσπάθεια του νομοθέτη, αλλά σαφώς πιο περιορισμένη από αυτή της δεκαετίας του '80, να δώσει εκ νέου απαντήσεις σε διακυβεύματα που συνδέονται με παλαιότερα αλλά και με σύγχρονα διλήμματα.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Βασικές νομοθετικές μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του '80

1. Νόμος 1329/83: αφορά την ισότητα των δύο φύλων και την προστασία του συμφέροντος του παιδιού

Βασικές ρυθμίσεις:

Για τις *προσωπικές σχέσεις των συζύγων*

- κατάργηση του αρχηγικού δικαιώματος του συζύγου και της υποχρέωσής του να φέρει τα «βάρη του γάμου» – από κοινού συμβολή και των δύο συζύγων
- κατάργηση της υποχρέωσης της γυναίκας να παίρνει το επώνυμο του συζύγου της – διατήρηση του οικογενειακού επωνύμου της μετά τον γάμο

- κατάργηση της υποχρέωσης της συζύγου να μένει στην κατοικία του συζύγου της – δυνατότητα απόκτησης αυτοτελούς και νόμιμης κατοικίας

Για τις *περιουσιακές σχέσεις μεταξύ των συζύγων*

- κατάργηση του θεσμού της προίκας
- θέσπιση της διατήρησης της αρχικής, ατομικής περιουσίας των δύο συζύγων ή της συμφωνημένης ενώπιον συμβολαιογράφου κοινοκτημοσύνης

Για τις *σχέσεις γονέων-παιδιών*

- κατάργηση του θεσμού της «πατρικής εξουσίας» και αντικατάσταση από τον θεσμό της «γονικής μέριμνας»
- ανάληψη της φροντίδας του παιδιού από κοινού
- κατάργηση της υποχρέωσης τα παιδιά να παίρνουν το επώνυμο του πατέρα – καθιέρωση της συναπόφασης των δύο συζύγων
- πλήρης εξομοίωση της νομικής θέσης των παιδιών που έχουν γεννηθεί με γάμο των γονέων τους και των παιδιών που έχουν γεννηθεί χωρίς γάμο των γονέων τους (απόκτηση όλων των δικαιωμάτων με την προϋπόθεση της αναγνώρισης)
- ενίσχυση νομικά της θέσης της ανύπαντρης μητέρας
- κατάργηση της δυνατότητας του πατέρα να αναγνωρίζει ένα παιδί που έχει γεννηθεί εκτός γάμου χωρίς τη συναίνεση της μητέρας

Για το *διαζύγιο*

- θεσμοθέτηση δύο τύπων διαζυγίου, του συναινετικού και του διαζυγίου κατ' αντιδικία
- θέσπιση της υποχρέωσης για διατροφή ανεξάρτητα από το φύλο
- δυνατότητα διεκδίκησης της περιουσίας που αποκτήθηκε κατά τη διάρκεια του γάμου

2. Νόμος 1250/82: αφορά την καθιέρωση του πολιτικού γάμου ως ισότιμου με τον θρησκευτικό

2. Η πορεία της ελληνικής οικογένειας προς την ύστερη νεωτερικότητα

2.1. Τρίτη φάση: Η οικογένεια της ύστερης νεωτερικότητας

2.1.1. Με έμφαση στις κοινωνιοψυχολογικές συνιστώσες

Η τρίτη φάση της οικογένειας είναι συνδεδεμένη με το φαινόμενο της ύστερης νεωτερικότητας και τις αλλαγές που αυτή η κοινωνική συνθήκη επιφέρει. Το σύγχρονο πλαίσιο χαρακτηρίζεται από αυξημένη πολυπλοκότητα, ρευστότητα και αντιφάσεις. Η ασφάλεια που ήταν συστατικό της παράδοσης έχει οριστικά χαθεί. Ο σύγχρονος άνθρωπος έχει να διαχειριστεί μια όλο και αυξανόμενη πολυπλοκότητα, ρευστότητα και αβεβαιότητα και καλείται να πάρει ρίσκα. Βρίσκεται μπροστά σε αντιφάσεις που πρέπει να βρει τρόπους να τις συνθέσει ή έστω να συμβιβάσει. Η παγκοσμιοποιημένη πραγματικότητα μέσα από μια πολύπλοκη διαλεκτική του τοπικού με το διεθνοποιημένο συνδέει το άτομο με πολύ μεγαλύτερα συστήματα από ό,τι

στο παρελθόν. Την ίδια όμως στιγμή το άτομο αισθάνεται πιο απομονωμένο και εύθραυστο. Όπως γράφει ο Giddens (1990), η παρουσία και απουσία αρθρώνονται με τελείως νέους ιστορικά τρόπους. Πρόκειται για έναν παράλληλο μετασχηματισμό της υποκειμενικότητας και της παγκόσμιας κοινωνικής οργάνωσης με φόντο την ανάληψη ρίσκου και τις παρεπόμενες επιπτώσεις.

Αυτό που χαρακτηρίζει την οικογένεια είναι η εμφάνιση του συναισθηματικού ατομισμού. Το άτομο αποδεσμεύεται από την παραδοσιακή ομάδα που το στήριζε και η ισορροπία αλλάζει. Το απασχολούν λιγότερο οι υποχρεώσεις απέναντι στην οικογενειακή ή ευρύτερη ομάδα και περισσότερο τα ατομικά δικαιώματα. Η επεξεργασία των αυξημένων πληροφοριών και η διεργασία λήψης αποφάσεων καθίστανται ατομική υπόθεση. Το άτομο αναγκαστικά εμπλέκεται σε διεργασίες αυτοοριοθέτησης.

Μετασχηματισμοί στους ρόλους των φύλων

Ο γάμος δεν είναι πια ενταγμένος στη μακρά ιστορία της οικογένειας, όπως γινόταν για αιώνες, αλλά έχει ένα δικό του ορίζοντα που του προσδίδουν κάθε φορά οι συμβαλλόμενοι. Όσον αφορά τις σχέσεις των φύλων επιτελείται μια επανάσταση που εκκινεί από τις διεκδικήσεις των γυναικών. Πρώτη φορά στην ιστορία οι γυναίκες μαζικά απαιτούν ισότητα με τους άνδρες. Και στη φάση της νεωτερικότητας υψώνονται γυναικείες φωνές που διεκδικούν την ισότητα αλλά το φαινόμενο χαρακτηρίζει κυρίως αγωνιστικές φεμινιστικές ομάδες ενώ στην ύστερη νεωτερικότητα το αίτημα γενικεύεται.

Οι ρόλοι των φύλων, στη φάση της παραδοσιακής οικογένειας ή ακόμα και σε αυτή της νεωτερικότητας, νοούνται ως γενικές, αφηρημένες έννοιες που στην οικογένεια της ύστερης νεωτερικότητας χάνουν το νόημά τους και καταλήγουν σε δυσλειτουργίες στην οικογενειακή ζωή. Στην τρίτη αυτή φάση οι ίδιοι οι άνδρες και οι γυναίκες προσδιορίζουν το περιεχόμενο των εναλλασσόμενων ρόλων τους που είναι προϊόντα κάθε φορά της ιδιαίτερης μεταξύ τους συναλλαγής⁷.

Δεν είναι πρόθεσή μας σε αυτό το κεφάλαιο να αναφερθούμε στις μεγάλες ακόμη ανισότητες που επικρατούν στο πολιτικό και οικονομικό πεδίο,

7. Η ανάλυση της δυναμικής της οικογένειας από τη Συστημική Θεωρία (βλ. Jackson 1967, Watzlawick & Weakland 1977) θα μπορούσε να μεταφερθεί με επιτυχία στη σύγχρονη ανάλυση των ρόλων των φύλων στην οικογένεια της ύστερης νεωτερικότητας. Οι θεωρητικοί της Συστημικής Θεωρίας φθάνουν στο σημείο να αρνούνται την έννοια «ρόλος» διότι θεωρούν ότι στη σημερινή οικογένεια παραμένει «αδειανό πουκάμισο» αν δεν του προσδώσουν περιεχόμενα τα ίδια τα υποκείμενα μέσα στο επικοινωνιακό πλαίσιο.

στις θέσεις ευθύνης που ακόμη καταλαμβάνουν οι γυναίκες σε συντριπτικά μικρότερο αριθμό απ' ό,τι οι άνδρες ή στις χαμηλότερες αμοιβές στον χώρο της εργασίας⁸. Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι κυρίως το συναισθηματικό πεδίο και το αίτημα των γυναικών, των καθημερινών γυναικών αλλά και των αγωνιστριών φεμινιστριών, για οικειοποίηση των σεξουαλικών επιθυμιών και διαπραγμάτευση των συναισθηματικών αναγκών τους.

Η δημιουργία δεσμών γάμου καθοδηγείται με βάση την προσωπική επιλογή που διαμορφώνεται από τη σεξουαλική έλξη ή τον ρομαντικό έρωτα. Όπως υποστηρίζει και ο Giddens (1992), αυτό το καινούργιο στοιχείο στις σχέσεις των φύλων έχει τεράστιες προεκτάσεις στη μέχρι σήμερα έμφυλη κατανομή εξουσίας. Ο ρομαντικός έρωτας είναι μια ενεργητική και ριζοσπαστική προσέγγιση της «αρρενωπότητας» των νεωτερικών κοινωνιών. Προϋποθέτει ότι μπορεί κανείς να συνάψει μια σχέση ανθεκτική στον χρόνο με βάση ενδογενή χαρακτηριστικά της σχέσης και όχι εξωτερικές επιταγές.

Το αίτημα για σεξουαλική απόλαυση είναι συστατικό της γυναικείας χειραφέτησης διότι αποσυνδέει τη σεξουαλικότητα από την αναπαραγωγή. Αυτή η επανάσταση στις σχέσεις των φύλων που στον πυρήνα της έχει τη διεκδίκηση των γυναικών να διαχειρίζονται οι ίδιες τη σεξουαλικότητά τους έχει πολλαπλές επιπτώσεις όχι μόνο στην αναπαραγωγή με την αντιουίλληψη και τη χρήση νέων τεχνολογιών αλλά βαθύτερες στην ισορροπία των σχέσεων.

Η έμφαση στην ικανοποίηση από τη σχέση δημιουργεί προσδοκίες που μερικές φορές δεν ικανοποιούνται, πράγμα που μπορεί να θεωρηθεί υπεύθυνο για την αύξηση του αριθμού των διαζυγίων. Ο ρυθμός αύξησης των διαζυγίων στην Ελλάδα είναι χαμηλότερος από άλλες ευρωπαϊκές χώρες (όπου όμως έχει μειωθεί σημαντικά και η γαμηλιότητα) αλλά είναι παρ' όλα αυτά σταθερός. Το ποσοστό των γάμων που κατέληξαν στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1990 σε διαζύγιο ήταν 6% για τους γάμους που τελέστηκαν το 1960, 8% για αυτούς που έγιναν το 1970 και 13% για αυτούς που έγιναν ακόμη αργότερα, το 1983. Η μέση διάρκεια γάμου μειώθηκε από 14,6 χρόνια για τους γάμους που έγιναν το 1960, σε 14,3 χρόνια το 1970 και σε 12,1 το 1983 (Μπάγκαβος, στο Μουσουρού 2005). Σε σύγκριση με τα ευρωπαϊκά δεδομένα, η Ελλάδα βρίσκεται στην τρίτη θέση από το τέλος, με την Ιρλανδία και την Ιταλία να έχουν τα χαμηλότερα ποσοστά διαζυγίου. Στην

8. Ενδεικτικά, η θέση της Ελλάδας στη Ευρώπη των 27 ως προς τη συμμετοχή των γυναικών στο Εθνικό Κοινοβούλιο είναι 20ή, ως προς τον αριθμό των γυναικών που κατέχουν υπουργικό αξίωμα 23η, ως προς τον αριθμό γυναικών με θέση ευθύνης σε δημόσιους οργανισμούς 21η, ως προς τη διαφορά στις αμοιβές ανδρών και γυναικών 19η (Report from the Commission to the European Parliament, 2009).

Ευρώπη των 25⁹ σχεδόν ένας στους δύο γάμους καταλήγει σε διαζύγιο. Στην Ελλάδα, το 2004 το ποσοστό των διαζυγίων ήταν 1,1 ανά χίλιους κατοίκους (Eurostat, 2006).

Αν τα αυξανόμενα ποσοστά διαζυγίου είναι ένδειξη μεγάλης απογοήτευσης από τον γάμο αυτόν καθαυτόν ή αποτέλεσμα μιας βαθύτερης πρόθεσης η σχέση να ικανοποιεί και να ανταμείβει πραγματικά, δεν έχουμε ερευνητικές αποδείξεις. Είναι όμως ενδεικτικό ότι καθώς αυξάνονται τα διαζύγια παράλληλα αυξάνονται και οι δεύτεροι γάμοι, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός διαζευγμένων που δεν προβαίνει σε επόμενο γάμο (Μουσούρου 2005). Οποσδήποτε όμως το διαζύγιο σήμερα δεν αποτελεί κοινωνικό στίγμα όπως συνέβαινε κατά κανόνα στην προηγούμενη φάση της νεωτερικότητας.

Νέες μορφές οικογένειας

Οι δεύτεροι γάμοι συνεπάγονται νέες μορφές οικογένειας. Οι συμβαλλόμενοι μπορεί να έχουν παιδιά από προηγούμενο γάμο τα οποία μοιράζονται το ίδιο σπιτικό με τον νέο ή τη νέα σύζυγο. Σημαντικό ρόλο μπορεί να παίζει στη ζωή του παιδιού, εκτός από τον βιολογικό γονιό, ο κοινωνικός γονιός που αναλαμβάνει τη φροντίδα του. Το καινούργιο ζευγάρι είναι πιθανό να αποκτήσει δικά του παιδιά. Έτσι νέοι συνδυασμοί συνιστούν τη νέα ανασυστημένη οικογένεια. Το φαινόμενο είναι αρκετά πρόσφατο στην ελληνική πραγματικότητα και δεν διαθέτουμε ούτε έγκυρα στατιστικά στοιχεία για τον αριθμό των ανασυστημένων οικογενειών ούτε αποτελέσματα μακρόπνοων διαχρονικών μελετών γύρω από τη δυναμική της οικογένειας ή την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών.

Εξάλλου στη φάση της ύστερης νεωτερικότητας λόγω της ρευστότητας στην οποία αναφερθήκαμε δεν υπάρχουν πια μονοσήμαντες εκδοχές προσωπικής και οικογενειακής ζωής. Το πλαίσιο χρειάζεται να το κατασκευάσει το ίδιο το υποκείμενο, να «συγγράψει τη δική του βιογραφία» όπως λέει ο Giddens. Ο γάμος δεν είναι πια η μοναδική επιλογή συμβίωσης δυο ανθρώπων. Η συχνότητα του γάμου (δηλαδή η γαμηλιότητα) μειώνεται.

Το φαινόμενο στην Ελλάδα είναι λιγότερο έντονο απ' ό,τι σε χώρες της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης. Τη μείωση αυτή η Μουσούρου (2005) τη συνδέει περισσότερο με αναβολή του γάμου παρά με άρνησή του. Η ηλικία που προβαίνουν σε γάμο οι νέοι άνθρωποι έχει αυξηθεί σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες της Ελλάδας συμπεριλαμβανομένης. Ο μέσος όρος ηλικίας του πρώτου γάμου στην Ελλάδα το 2000 ήταν 27 για τις γυναίκες και 30,8

9. Τα δεδομένα δεν περιλαμβάνουν την Ευρώπη των 27 του 2009.

για τους άνδρες, ενώ το 2006 ανέβηκε στα 28,3 για τις γυναίκες και 31,9 για τους άνδρες. Στην Ευρωπαϊκή Ένωση των 27 ο μέσος όρος το ίδιο έτος ήταν 28,1 και 30,6 αντίστοιχα, με χώρες όπως η Σουηδία να ανέρχεται στα 31,3 για τις γυναίκες και 33,9 για τους άνδρες. Επίσης έχει ανέβει και η ηλικία απόκτησης του πρώτου παιδιού. Στην Ελλάδα ο μέσος όρος ηλικίας της γυναίκας κατά την απόκτηση του πρώτου παιδιού το 2000 ήταν 28 και πέντε χρόνια αργότερα, το 2005, ήταν 28,5 ενώ για παράδειγμα στη Μεγάλη Βρετανία ήταν 29,1 και ανέβηκε στα 30 (Eurostat, 2008).

Η συγκατοίκηση/ελεύθερη συμβίωση για κάποιο μικρό ή μεγαλύτερο διάστημα γίνεται όλο και συχνότερη. Στην Ελλάδα 8% ζευγαριών ηλικίας 16-29 ετών συγκατοικούν εκτός γάμου, ενώ για παράδειγμα στη Φινλανδία ο αριθμός τους ανέρχεται σε 61%. Ο ευρωπαϊκός μέσος όρος είναι 33% (European Commission, 2003). Από την άλλη πλευρά, αξίζει να σημειώσουμε ότι ο θρησκευτικός γάμος στην Ελλάδα παρά τη σχετική αύξηση συνεχίζει να «κυριαρχεί» σε σχέση με τον πολιτικό. Το 1991, σχεδόν δέκα χρόνια μετά την αλλαγή του νόμου, τον θρησκευτικό γάμο επέλεξαν ένας στους δέκα ενώ το 2005 το ποσοστό ανέβηκε στους τρεις στους δέκα, ακόμη όμως αρκετά χαμηλό (Κέζα 2009).

Άλλη εναλλακτική εκδοχή οικογενειακής οργάνωσης είναι οι μονογονικές οικογένειες που επίσης αυξάνονται εντυπωσιακά. Στην Ελλάδα 9,6% του συνόλου των νοικοκυριών είναι μονογονικές οικογένειες. Ο μόνος γονιός είναι είτε διαζευγμένος είτε άγαμος. Στη πλειονότητά τους οι μόνοι γονείς είναι γυναίκες. Μεταξύ των ετών 1970 και 2000 οι γεννήσεις εκτός γάμου από 1,1% ανήλθαν σε 4,1%. Τα ποσοστά αυτά είναι αρκετά χαμηλότερα απ' ό,τι σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Οι περισσότερες από τις μισές γυναίκες που αποκτούν παιδί εκτός γάμου έχουν μεγαλύτερη ηλικία και υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο, γεγονός που ενισχύει την άποψη ότι η απόκτηση παιδιού εκτός γάμου ήταν αποτέλεσμα ενεργητικής επιλογής. Ωστόσο η μονογονική οικογένεια (και κατά κανόνα είναι η μητέρα που μεγαλώνει ένα παιδί μόνη της) συγκαταλέγεται μεταξύ των οικογενειών υψηλού κινδύνου για κοινωνικό αποκλεισμό. Οι μόνες μητέρες δεν ανήκουν σε μια μόνο κοινωνική κατηγορία και τα κοινωνικοοικονομικά προβλήματα που έχουν να χειριστούν εξαρτώνται αφενός από το πόσο ηθελημένη υπήρξε η απόκτηση του παιδιού και αφετέρου από την αδυναμία της οικογενειακής και κοινωνικής πολιτικής να αντιμετωπίσει οικονομικές και άλλες δυσκολίες που συναρτώνται με τις ιδιαιτερότητες αυτού του σχήματος (Κογκίδου 1995, Μουσούρου 2005).

Τέλος, στη ρευστότητα της ύστερης νεωτερικότητας στην Ελλάδα θα πρέπει να συμπεριλάβουμε τις αλλαγές στην οικογενειακή σύνθεση και οργάνωση που οφείλονται αφενός στην ταχύτατη αλλαγή της σύνθεσης του

πληθυσμού λόγω του μεταναστευτικού φαινομένου και αφετέρου στην αυξανόμενη εξωστρέφεια της ελληνικής κοινωνίας. Συναντάμε ολοένα και συχνότερα οικογένειες που προκύπτουν με την ένωση συντρόφων διαφορετικής εθνικής και πολιτισμικής καταγωγής. Πρόκειται για μια ακόμα εναλλακτική εκδοχή στη σύγχρονη ελληνική οικογένεια, με τα δικά της διλήμματα και την ανάγκη για δικές της διαπροσωπικές και ενδοψυχικές διευθετήσεις (Τσέλιου και Eisler 2005, Ανδρουτσοπούλου και Θανοπούλου 2005). Το μεταναστευτικό φαινόμενο έχει όμως και μια επιπλέον επίπτωση για την οργάνωση των σύγχρονων οικογενειών. Η σχετικά φτηνή και ευέλικτη παροχή οικιακής βοήθειας και φροντίδας παιδιών και ηλικιωμένων από γυναίκες-μετανάστριες έχει συμβάλει στην αύξηση μετά το 1990 της συμμετοχής των Ελληνίδων στη μισθωτή αγορά εργασίας. Η Lyberaki (2008) περιγράφει τις μετανάστριες ως «από μηχανής θεές» που ήρθαν να καλύψουν τις ανάγκες της φροντίδας των παιδιών και των ηλικιωμένων σε μια εποχή που η βοήθεια για την εργαζόμενη γυναίκα από μέλη της οικογένειας της προηγούμενης γενιάς φθίνει σημαντικά.

Εκτός όμως από τις παραπάνω εναλλακτικές μορφές υπάρχουν και άλλα πολλά σενάρια ανάλογα με την ευρηματικότητα που έχουν τα άτομα και τα ζευγάρια να «συγγράφουν την ατομική τους βιογραφία». Ένα πρόσφατο προσωπικό μας παράδειγμα είναι ένα ζευγάρι διανοουμένων που βιώνει πολύ ευτυχομένη οικογενειακή ζωή, ενώ μοιράζονται την κοινή τους ζωή ζώντας τον περισσότερο χρόνο σε διαφορετικές ηπείρους, η μητέρα μεγαλώνει το παιδί μόνη της και η οικογένεια περνάει πολλές ώρες την ημέρα συνομιλώντας με τη βοήθεια της τεχνολογίας μέσω skype στο διαδίκτυο.

Μεταβαλλόμενοι ρόλοι των φύλων και συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής

Ας δούμε όμως τις νέες ψυχοκοινωνικές ανάγκες διαπραγμάτευσης που γεννιούνται στην «οικογένεια» της ύστερης νεωτερικότητας. Στο σύγχρονο πλαίσιο οι παράγοντες που στο παρελθόν αποτελούσαν εγγύηση για την ψυχοκοινωνική λειτουργία μετατρέπονται συχνά σε αίτια ενδοπροσωπικής και διαπροσωπικής σύγκρουσης. Αναπόφευκτες αναθεωρήσεις οδηγούν σε διεργασίες αποδόμησης και αναδόμησης της έμφυλης ταυτότητας. Έτσι οι νέοι άνθρωποι βρίσκονται αντιμέτωποι με ένα δύσκολο αλλά προκλητικό έργο: να ξεχωρίσουν από την οικογένεια καταγωγής, να επιλέξουν σύντροφο και να δημιουργήσουν οικογένεια σύμφωνα με τις προσωπικές τους ανάγκες και προτεραιότητες, ώστε μέσα από λειτουργικά δυαδικά και τριαδικά σχήματα, διαχειριζόμενοι ένα καινούργιο δίκτυο σχέσεων αλληλεξάρτησης, να επιτύχουν την προσωπική τους ολοκλήρωση.

Οι δυσκολίες του έργου αυτού προέρχονται σε μεγάλο βαθμό από το γεγονός ότι οι πολιτισμικοί ορισμοί του καινούργιου ρόλου του άνδρα δεν είναι ξεκάθαροι. Η αποδέσμευση από μια διαφορετική, μακρά παράδοση σε σχέση με το κοινωνικό φύλο δεν είναι απλή υπόθεση. «Όσο απομακρυνόμαστε από τον ανδροκρατούμενο λόγο, τόσο αναγκαζόμαστε, όσο και αν φαίνεται παράδοξο, να ασχοληθούμε περισσότερο με τους άνδρες» υποστηρίζει η Dubish (1986). Πρόκειται όμως για μια άλλη πλευρά του άνδρα από αυτήν με την οποία ήταν ταυτισμένος στη φάση της νεωτερικότητας. Σήμερα, όσο ο ρόλος του άνδρα προϋποθέτει μεγαλύτερη ένταξη στον οικιακό χώρο και ο ρόλος του πατέρα μεγαλύτερη εμπλοκή, τόσο οι ορισμοί άνδρα/πατέρα διευρύνονται και απαιτείται μεγαλύτερη διαφοροποίηση όχι μόνο από τη μεριά εκείνου αλλά και από τη μεριά των συστημάτων με τα οποία συναλλάσσεται. Ο συγκερασμός του «δημόσιου» με το «ιδιωτικό» δεν αφορά πλέον μόνο τις γυναίκες αλλά και τους άνδρες, και φέρνει στο προσκήνιο τον επαναπροσδιορισμό της ταυτότητας.

Σε μια προσπάθεια πριν λίγα χρόνια να εξιχνιάσουμε τη μετάβαση των ελλήνων ανδρών στην πατρότητα μέσα από κλινικού τύπου συνεντεύξεις έγινε φανερό ότι η κατάληψη του συζυγικού και στη συνέχεια του πατρικού πεδίου προϋποθέτει πρώτον την επαρκή διαχείριση των συγκρούσεων που πηγάζουν από τις σχέσεις των φύλων, όπως αυτές διαμορφώνονται μέσα από αντιφατικές κοινωνικές επιρροές, και δεύτερον την απεμπλοκή των νέων ανδρών από την οικογένεια καταγωγής τους (Δραγώνα και Ναζίρη 1995).

Ερευνητικά δεδομένα των αρχών της δεκαετίας του '90 γύρω από τη συμμετοχή των ελλήνων νέων πατέρων στη φροντίδα του βρέφους δείχνουν ότι η συμμετοχή στη φροντίδα συναρτάται ευθέως με την απόλαυση που αντλεί ο άνδρας από το παιδί του. Ωστόσο, ενώ πολύ υψηλά ποσοστά ανδρών εξέφρασαν την επιθυμία να μπορούσαν να περνάνε περισσότερη ώρα στο σπίτι με το παιδί τους και σχεδόν το σύνολο δήλωσε ότι χαίρεται πολύ να γυρίζει σπίτι να βλέπει τη γυναίκα και το παιδί του, οι μισοί αποκάλυψαν ότι όταν γυρίζουν σπίτι είναι πολύ κουρασμένοι και δεν αναλαμβάνουν τη φροντίδα του παιδιού ώστε η γυναίκα τους να ξεκουραστεί και να ασχοληθεί με κάτι δικό της. Εξάλλου λιγότεροι από το 1/3 θεωρούσαν ότι αναμένεται από αυτούς μια τέτοια συμπεριφορά. Ενώ λοιπόν διαπιστώθηκε ότι ο παραδοσιακός τύπος της πατρότητας τείνει να αντικατασταθεί από περισσότερες εκδοχές πατρότητας, είναι εμφανής η απόσταση ανάμεσα στην αλλαγή στις στάσεις και στη συμπεριφορά (Dragonas 1992).

Δεκαπέντε χρόνια αργότερα από την παραπάνω έρευνα στο πλαίσιο του Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ, 2007) ερευνήθηκε με ερωτηματολόγιο ο ρόλος των πατέρων στην Ελλάδα και η εξισορρόπηση ανάμεσα στην επαγγελματική και στην οικογενειακή-προσωπική ζωή τους. Και σε

αυτή τη μελέτη διαπιστώθηκε ότι οι στάσεις των ανδρών απέναντι στη φροντίδα των παιδιών γίνεται προοδευτικότερη, ενώ διατηρούνται αρκετά παραδοσιακά πρότυπα στην καθημερινή οικογενειακή ζωή. Η γυναίκα είναι αυτή που αναλαμβάνει το κύριο βάρος των οικιακών εργασιών. Οι μόνες δουλειές στις οποίες αφιερώνουν χρόνο οι άνδρες είναι εκτός σπιτιού, όπως ψώνια ή πληρωμή λογαριασμών. Αντίστοιχα ήταν και τα ευρήματα παλαιότερης έρευνας της Μαράτου-Αλιμπράντη (1995) για τα οικογενειακά πρότυπα και τις συζυγικές πρακτικές στην Αθήνα. Μολονότι οι άνδρες, όταν ρωτήθηκαν, δήλωσαν ότι έχουν από κοινού με τη γυναίκα τους την ευθύνη του παιδιού, όταν το περιεχόμενο αυτής της ευθύνης εξειδικεύτηκε, η γυναίκα αποδείχτηκε ότι είναι αυτή που αναλαμβάνει την ευθύνη να κάνει για παράδειγμα ενημερωτική επίσκεψη στο σχολείο ή να πάει το παιδί στον γιατρό. Αντίστοιχα είναι τα ευρήματα και σε σχετικές διεθνείς έρευνες. Ενδιαφέρον στοιχείο της έρευνας είναι ότι οι άνδρες δεν βιώνουν την επαγγελματική τους ενασχόληση συγκρουσιακά με τον πατρικό ρόλο, ενώ ισχύει ακριβώς το αντίθετο για τις γυναίκες. Άλλο ενδιαφέρον στοιχείο, ενδεχομένως όχι αναμενόμενο, είναι ότι οι άνδρες στην επαρχία δήλωσαν μεγαλύτερη ενασχόληση με τη φροντίδα του παιδιού απ' ό,τι οι Αθηναίοι καθώς και οι άνδρες χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου ή αυτοί που είναι χαμηλότερα στελέχη στον ιδιωτικό ή δημόσιο φορέα. Με άλλα λόγια οι Αθηναίοι οι πιο απασχολημένοι σε επαγγελματικές θέσεις ευθύνης είναι αυτοί που δίνουν μεγαλύτερη προτεραιότητα στην εργασία και έχουν λιγότερα αποθέματα για την οικογενειακή ζωή. Στην κατάταξη των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης των 27 σχετικά με τη διαφορά μεταξύ γυναικών και ανδρών ως προς την ώρα που διαθέτουν οι πρώτες για οικιακές εργασίες και απασχόληση με την οικογένεια η Ελλάδα είναι στην 24η θέση, με την Κύπρο στην τελευταία (Report from the Commission to the European Parliament, 2009).

Η συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής, κατά τη σύγχρονη πολιτική τάση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δεν αποτελεί λοιπόν εύκολη υπόθεση. Στη χώρα μας καταγράφεται το χαμηλότερο ποσοστό ικανοποίησης από την ισορροπία επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής που ανέρχεται μόλις σε 13% σε σύγκριση με 40% που κατά μέσο όρο συναντάμε στις υπόλοιπες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αυτό έχει συνδεθεί με τον υψηλό αριθμό ωρών απασχόλησης και με τη σοβαρή έλλειψη υπηρεσιών φροντίδας και εργασιακών πρακτικών που να είναι φιλικές προς την οικογένεια, γεγονότα που καθιστούν τη συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής αγώνα για την ικανοποίηση αλληλοαναιρούμενων στόχων. Και ενώ ερευνητικά δεδομένα μιας δεκαετίας πριν έδειχναν ότι οι άνδρες, αντίθετα από τις γυναίκες, δεν βιώνουν συγκρουσιακά την επαγγελματική τους ζωή με τη γονική τους ιδιότητα, δέκα χρόνια αργότερα βλέπουμε τα συναι-

σθήματα ανδρών και γυναικών να συγκλίνουν και οι άνδρες να δείχνουν τα ίδια ή και μεγαλύτερα ποσοστά δυσφορίας με τις γυναίκες (Αργυρού 2006).

Καθώς λοιπόν οι γυναίκες συνεχίζουν να επιφορτίζονται με το μεγαλύτερο μερίδιο ευθύνης της ανατροφής των παιδιών, η συμφιλίωση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής γίνεται ακόμα πιο πειστική για τις άγαμες μητέρες (Μουσουρού 2004β). Σε προηγούμενη έρευνα (Τσονίδης 1998) διερευνήθηκαν οι επιπτώσεις της ανάληψης πολλαπλών κοινωνικών ρόλων (εργασιακού, συζυγικού, μητέρας, νοικοκυράς) στην ψυχική υγεία και συγκεκριμένα στην εκδήλωση κατάθλιψης μικρού δείγματος ελληνίδων γυναικών. Είναι ενδιαφέρον ότι η έρευνα αυτή αποκάλυψε πως δεν είναι η ανάληψη των πολλαπλών ρόλων αυτή καθαυτή που επιβαρύνει την ψυχική υγεία των γυναικών, όπως αρχικά είχαν υποθέσει παλαιότερες έρευνες, αλλά ο βαθμός ικανοποίησης ή όχι από τον συγκεκριμένο ρόλο και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των ρόλων, ιδιαίτερα του συζυγικού.

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ 5

Σκεφτείτε τη συμμετοχή του πατέρα σας στη δική σας φροντίδα και στις δουλειές του σπιτιού όταν ήσαστε παιδί. Βλέπετε τους νέους άνδρες στο περιβάλλον σας να έχουν αλλάξει ως προς αυτή τη συμμετοχή τους και να διαφέρουν από τους άνδρες της προηγούμενης γενιάς;

Καταγράψτε μερικές από τις διαφορές (αν υπάρχουν).

Η ανακατανομή της ισχύος μέσω των σαρωτικών αλλαγών στους ρόλους των δύο φύλων και η δραστηριοποίηση των φεμινιστικών οργανώσεων συνέβαλαν στο να αρχίσει να αποκαλύπτεται και μια από τις «σκοτεινές» πλευρές της οικογένειας: η ενδοοικογενειακή βία. Καθώς η οικογένεια της ύστερης νεωτερικότητας αποδομείται και βγαίνει από τη σφαίρα του «ιερού» και του «απαρβίαστου», ολοένα και πιο ανησυχητικά στοιχεία έρχονται στο φως για τη βία μέσα στους κόλπους της. Πανερωπαϊκή έρευνα δείχνει ότι η ενδοοικογενειακή βία αποτελεί τη συχνότερη μορφή βίας κατά των γυναικών. Σε πανελλαδική έρευνα του ΚΕΘΙ (κατά το χρονικό διάστημα 2002-2003) στην οποία πήραν μέρος 1.200 γυναίκες βρέθηκε ότι 56% των ερωτώμενων βιώνει λεκτική ή/και ψυχολογική βία, 3,6% υφίσταται σωματική βία και 3,5% εξαναγκάζεται σε σεξουαλική επαφή. Παρ' όλα αυτά το 91,3% δεν χαρακτηρίζει ως βίαιη τη συμπεριφορά του συζύγου/συντρόφου τους. Σύμφωνα με την έρευνα, η αντίφαση εξηγείται με την υπόθεση ότι οι Ελληνίδες υφίστανται συγκεκριμένες μορφές βίας τις οποίες παρ' όλα αυτά δεν αναγνωρίζουν ως βίαιη συμπεριφορά (Αρτινοπούλου και Φαρσεδάκης 2003). Στη σφαίρα της επαγγελματικής ζωής τώρα, σε πρόσφατη έρευνα των Αρτινοπούλου και Παπαθεοδώρου (2004) 10% των ερωτώμενων γυναικών ανέ-

φεραν προσωπική εμπειρία σεξουαλικής παρενόχλησης στον χώρο της εργασίας τους από άνδρες ιεραρχικά ανώτερους.

Φυσικά το θέμα της ενδοοικογενειακής βίας δεν εξαντλείται εδώ. Είναι τόσο σημαντικό και περίπλοκο που μια εμπειριστατωμένη προσέγγισή του θα ξεπερνούσε κατά πολύ τον ελάχιστο χώρο που του αφιερώνουμε εδώ, με αποκλειστική πρόθεση να επισημάνουμε ότι οι «σκοτεινές» πλευρές της οικογένειας είναι απαραίτητο να συμπεριλαμβάνονται στην όποια ανάλυσή της.

Σεξουαλικότητα και οικογένεια της ύστερης νεωτερικότητας

Τέλος, θα θέλαμε να σταθούμε λίγο και στο ζήτημα της σεξουαλικότητας σε σχέση με την οικογένεια της ύστερης νεωτερικότητας. Η σεξουαλική επανάσταση και η αποδέσμευση της σεξουαλικότητας από την αναπαραγωγή στη φάση αυτή δεν εκφράστηκε μόνο μέσα από το αίτημα των γυναικών για σεξουαλική αυτονομία. Η επίπτωση ήταν τεράστια και στη σεξουαλικότητα των ανδρών μέσα από το αίτημά τους να βιώνουν τις ομόφυλες επιθυμίες τους ως ανοικτό και νομικά κατοχυρωμένο τρόπο ζωής. Πολλοί ομοφυλόφιλοι άνδρες αλλά και γυναίκες εκφράζονται μέσα από κινηματικού τύπου δραστηριότητες και απαιτούν η συμβίωσή τους να αναγνωρίζεται νομικά. Με αφορμή το σύμφωνο συμβίωσης που νομοθετήθηκε από την ελληνική Βουλή τον Δεκέμβριο του 2008 το αίτημα αυτό έγινε αντικείμενο δημόσιου διαλόγου με ατελέσφορα αποτελέσματα. Η θέση ενός παιδιού στο πλαίσιο μιας ομοφυλόφιλης οικογένειας είναι αντικείμενο συζήτησης που δεν έχει ακόμη διατυπωθεί στην ελληνική πραγματικότητα. Ωστόσο σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες το θέμα έχει τεθεί πιο ρητά τόσο με τη μορφή της επιμέλειας τέκνου σε γονείς που ζουν σε ομοφυλοφιλική σχέση όσο και με την απόκτηση παιδιών με νέες τεχνικές τεχνητής αναπαραγωγής.

Οι νέες τεχνικές αναπαραγωγής έχουν αλλάξει ακόμα περισσότερο το τοπίο στο πεδίο των οικογενειακών σχηματισμών. Σήμερα είναι πλέον δυνατό να αποκτηθεί ένα παιδί με διαδικασίες της υποβοηθούμενης αναπαραγωγής, δηλαδή με εξωσωματική γονιμοποίηση, ενώ στην περίπτωση που υπάρχει πρόβλημα στειρότητας σε ένα ζευγάρι μπορεί να χρησιμοποιηθεί είτε δότης σπέρματος είτε δότρια ωαρίου είτε δότες εμβρύου. Επίσης μπορεί να αποκτηθεί παιδί μέσω του θεσμού της υποκατάστατης μητέρας, δηλαδή της περίπτωσης όπου μια γυναίκα κυοφορεί το μωρό μιας άλλης. Μέσα από τις σύγχρονες εξελίξεις στις επιστήμες της γενετικής και της ιατρικής μπορούν, με άλλα λόγια, να χτιστούν νέα μορφώματα οικογενειακών σχέσεων με περίπλοκους συσχετισμούς βιολογικών και συναισθηματικών δεσμών, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση που μια γυναίκα αποκτά παιδί με δότρια ωαρίου την αδερφή της. Η περιοχή της υποβοηθούμε-

νης αναπαραγωγής και η σύνδεσή της με τις κοινωνιοψυχολογικές συνιστώσες της σύγχρονης ελληνικής οικογένειας αποτελεί ερευνητικά ακόμη σχετικά καινούργιο έδαφος. Το ερευνητικό εύρημα ότι το στρες που μπορεί να συνδέεται με διαδικασίες υποβοηθούμενης αναπαραγωγής δεν παρεμποδίζει την επικοινωνία μεταξύ μητέρας-βρέφους αλλά αντίθετα μπορεί να τη βελτιώνει (Paraligouga & Tzevarthen 2001) μας υπενθυμίζει ότι τα νέα μορφώματα οικογενειακών σχέσεων δεν συνοδεύονται, όπως συχνά συζητιέται, μόνο ή κυρίως από δυσκολίες και προβλήματα. Από την άλλη πλευρά ενέχουν πολυπλοκότητες που συνιστούν πρόκληση όταν κανείς επιχειρεί μια κοινωνιοψυχολογική προσέγγισή τους (Παπαληγούρα 2007).

Η αυξανόμενη χρήση των μεθόδων τεχνητής αναπαραγωγής φαίνεται ότι επαναφέρει στο προσκήνιο την έμφαση στο παιδί με έναν τρόπο συνεπή με τον συναισθηματικό ατομισμό που σχολιάσαμε ότι διακρίνει τη συγκεκριμένη φάση. Η απόκτηση παιδιού φαίνεται να συνδέεται με τη διασφάλιση της προσωπικής συναισθηματικής ευτυχίας του ατόμου. Ταυτόχρονα, οι νέες μέθοδοι τεχνητής αναπαραγωγής και η συμβολή τους στην εξέλιξη της οικογένειας παρακολουθούν τη ρευστότητα και την πολυπλοκότητα αυτής της φάσης που επιτρέπει στα άτομα να συγγράφουν τα δικά τους, προσωπικά σενάρια.

Συμπερασματικά, πολλά από τα σενάρια που συναντούμε γύρω μας είναι τόσο διαφορετικά από ό,τι μπορεί να αντιλαμβανόμαστε ως οικεία μορφή οικογένειας, που συχνά συνταράσσουν συθέμελα ιστορικά θεμελιωμένους ή «συλλογικά αυτονόητους» ορισμούς για το τι συνιστά οικογένεια. Από την άλλη πλευρά τα σενάρια αυτά συνυπάρχουν με άλλα που συνεχίζουν να αποτυπώνουν στατικότερες μορφές της ελληνικής οικογένειας, όπως τις σχολιάσαμε στις προηγούμενες φάσεις εξέλιξης. Στην επόμενη ενότητα θα σταθούμε για μια ακόμα φορά στον λόγο του νομοθέτη, αναζητώντας παραλληλισμούς ή/και αποκλίσεις με αυτήν ή και με άλλες αντιφάσεις.

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ 6

Αναλογιστείτε τις τρεις φάσεις εξέλιξης της ελληνικής οικογένειας που περιγράφονται στο κεφάλαιο.

- Σε ποια από τις τρεις φάσεις εξέλιξης θα τοποθετούσατε τη δική σας οικογένεια;
 - Γνωρίζετε «οικογένειες» που επιλέγουν εναλλακτικές μορφές συμβίωσης, όπως αυτές που περιγράφονται παραπάνω; Αν ναι, πώς νομίζετε ότι τις αντιμετωπίζουν οι άλλοι γύρω τους; Τι συνέπειες πιστεύετε ότι έχει για τα μέλη τους αυτή η αντιμετώπιση;
 - Σκεφτείτε κάποια από τα αγαπημένα σας σίριαλ στην τηλεόραση ή κάποια ελληνική ταινία. Τι μορφές οικογένειας παρατηρείτε; Μπορείτε να εντοπίσετε τα διλήμματα και τις αντιφάσεις που μπορεί να συνοδεύουν την κάθε μορφή σύμφωνα με αυτά που περιγράφονται στο κεφάλαιο;
-

Μελετήστε το παρακάτω κείμενο. Ποια από τα διλήμματα που συζητήθηκαν στο κεφάλαιο σχετικά με τις σύγχρονες, εναλλακτικές μορφές οικογένειας εντοπίζετε στα επιχειρήματα που αναφέρονται στο κείμενο υπέρ και κατά των γάμων μεταξύ ομόφυλων ζευγαριών;

Γεγονός οι δύο πρώτοι πολιτικοί γάμοι μεταξύ ομόφυλων ζευγαριών στην Τήλο

Αθήνα, Διαδικτυακός τόπος in.gr, 3.6.2008,

<http://www.in.gr/news/article.asp?lngEntityID=906245&lngDirID=244>

Νωρίς το πρωί της Τρίτης έγιναν οι δύο πρώτοι γάμοι ομόφυλων ζευγαριών στο νησί της Τήλου. Οι πολιτικοί γάμοι έγιναν από τον δήμαρχο του νησιού Τάσο Αλιφέρη.

Κατά τη διάρκεια της τελετής ο δήμαρχος Τήλου διάβασε στα ζευγάρια γνωμοδότηση του νομικού συμβούλου του Δήμου, στην οποία αναφέρεται μεταξύ άλλων ότι «δεν υπάρχει ρητή αναφορά στον νόμο και το Σύνταγμα με την οποία να απαγορεύεται η τέλεση γάμου μεταξύ ομοφύλων».

Μάρτυρες στην τελετή, μέλη των Ομοφυλοφιλικών Οργανώσεων, όπως επίσης εκπρόσωπος του ραδιοσταθμού Στο Κόκκινο, της εφημερίδας *Η Εποχή* και της ΑΚΟΑ (Ανανεωτική Κομμουνιστική Οικολογική Αριστερά).

Ήδη, από το βράδυ της προηγούμενης μέρας είχαν φτάσει στην Τήλο τα δύο ζευγάρια, συνοδευόμενα από μέλη των Ομοφυλοφιλικών Οργανώσεων.

Κατά την άφιξη των μελών των Οργανώσεων δεν υπήρξε η παραμικρή αντίδραση εκ μέρους των πολλών κατοίκων του νησιού που βρίσκονταν στο λιμάνι.

Ο ίδιος ο δήμαρχος σε δηλώσεις του αμφισβήτησε την ορθότητα των απόψεων του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, όπως επίσης και τη σκοπιμότητα της παρέμβασής του.

Πάντως, ο εισαγγελέας Πρωτοδικών Ρόδου θα εξετάσει αν στοιχειοθετείται το αδίκημα της παράβασης καθήκοντος για τον δήμαρχο της Τήλου, τον οποίο κάλεσε στη Ρόδο για να καταθέσει.

Από την πλευρά του, ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου Γιώργος Σανιδάς απέστειλε νέα εγκύκλιο προς όλους τους Εισαγγελείς Πρωτοδικών της χώρας, προειδοποιώντας δημάρχους και ληξιαρχους με ποινικές διώξεις για παράβαση καθήκοντος εάν τελέσουν ή καταχωρήσουν αντίστοιχα γάμους ομοφυλοφίλων.

Η νέα εγκύκλιος

«Στην υπ' αριθμ. 2223/30.5.2008 παραγγελία μας προς τον εισαγγελέα Πρωτοδικών Ρόδου, με αφορμή την ανακοίνωση περί τελέσεως γάμου ενώπιον του δημάρχου Τήλου μεταξύ ομοφυλοφίλων, σημειώναμε, μεταξύ των άλλων, ότι ως γάμος νοείται η νόμιμη ένωση και συμβίωση ζευγαριού, ήτοι η σύσταση οικογένειας μεταξύ ενός άνδρα και μιας γυναίκας. Γάμος μεταξύ ομοφυλοφίλων, υπό την έννοια που προστατεύεται από το Σύνταγμα και επιτρέπεται η τελεσή του από τη διάταξη του άρθρου 1367 ΑΚ, δεν είναι νοητός» αναφέρει η εγκύκλιος του κ. Σανιδά.

«Σε συμπλήρωση των διαλαμβανομένων στην ως άνω παραγγελία μας κρίνουμε αναγκαίο να τονίσουμε και τα ακόλουθα: Η διαφορά φύλου για έγκυρη σύσταση γάμου αποτελεί τη βασική και αυτονόητη προϋπόθεση για την έγκυρη σύσταση γάμου. Γάμος μεταξύ προσώπων του αυτού φύλου είναι ανυπόστατος.

»Από τα ανωτέρω παρέπεται ότι στην περίπτωση εμφανίσεως ενώπιον του δημάρχου ατόμων του ίδιου φύλου (ομοφυλοφίλων), προκειμένου να δηλώσουν ότι συμφωνούν στην τέλεση γάμου, ο δήμαρχος οφείλει να μη δεχθεί τέτοια δήλωση, παραβιάζοντας

στην αντίθετη περίπτωση το καθήκον του, ενώ περαιτέρω δεν είναι επιτρεπτή από τον ληξιαρχο στα οικεία βιβλία του ληξιαρχείου η καταχώριση βεβαιώσεως του δημάρχου περί τελέσεως γάμου μεταξύ ομοφυλοφίλων...»

Οι αντιδράσεις

Ο υπουργός Δικαιοσύνης Σωτήρης Χατζηγάκης δήλωσε ότι η κίνηση αυτή είναι παράνομη και ανυπόστατη, ενώ χαρακτηρίζει αυθαίρετες και πραξικοπηματικές αυτού του είδους τις συμπεριφορές (την κίνηση του δημάρχου). Ο ίδιος συμπλήρωσε ακόμα ότι το σύμφωνο ελεύθερης συμβίωσης δεν αφορά τα ομόφυλα ζευγάρια ούτε είχε πρόθεση να τα συμπεριλάβει.

Ο εκπρόσωπος του ΠΑΣΟΚ Γιώργος Παπακωνσταντίνου παρέπεμψε στο πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ στο οποίο γίνεται αναφορά στα ατομικά δικαιώματα και στον σεβασμό της διαφορετικότητας, όπως επίσης και στο σύμφωνο συμβίωσης για τα ομόφυλα ζευγάρια.

Ανέφερε, επίσης, ότι ο πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ επικοινωνήσε με τον δήμαρχο της Τήλου για να του εκφράσει τη συμπαράστασή του στην προληπτική δίωξη που άσκησε εναντίον του ο Γιώργος Σανιδάς.

Σε ανακοίνωσή του, ο ΣΥΝ χαιρετίζει και βρίσκεται στο πλάι του δημάρχου Τήλου, που τέλεσε σήμερα για πρώτη φορά στην Ελλάδα πολιτικό γάμο μεταξύ ατόμων του ίδιου φύλου.

«Ο γάμος αυτός έγινε παρά τις απειλές υπερσυντηρητικών κύκλων που εκφράστηκαν μέσω του κ. Σανιδά και αποτελεί μια σημαντική πράξη που ανοίγει δρόμους για την επίτευξη της ισότητας όλων των πολιτών της χώρας» σημειώνει ο ΣΥΝ και καλεί την Πολιτεία να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων και να καταδικάσει έμπρακτα τα συντηρητικά αντανakλαστικά και τις διακρίσεις που γεννούν αναγνωρίζοντας, μέσα από τις δημόσιες υπηρεσίες, όλα τα δικαιώματα που προκύπτουν από τον γάμο αυτό.

Παράλληλα, ο πρόεδρος της ΚΟ του ΣΥΡΙΖΑ Αλέκος Αλαβάνος δήλωσε: «Νομίζω ότι όλα αυτά τα θέματα πρέπει να τα αντιμετωπίζουμε με ηρεμία, με σοβαρότητα και με σοφία. Σε μια εποχή που σφραγίζεται από τον ατομισμό, από τη μοναξιά των ατόμων, πρέπει να στηρίζουμε κάθε προσπάθεια η οποία δημιουργεί τις δυνατότητες σε δύο άτομα, ανεξαρτήτως φύλου και σεξουαλικού προσανατολισμού, να ζήσουν μαζί και να στηρίζουν ο ένας τον άλλο, με την αναγνώριση της κοινωνίας».

Οι Οικολόγοι Πράσινοι συγχαίρουν τον δήμαρχο Τήλου, τόσο για το οικολογικό του έργο όσο και για τη γενναία του απόφαση να υπερασπιστεί και στην πράξη τα κοινωνικά και ανθρώπινα δικαιώματα.

«Δεν μπορούμε βέβαια να εκφράσουμε κατανόηση για τη στάση του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, που αντί να υπερασπιστεί το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ζήτησε από τον προϊστάμενο της Εισαγγελίας Πρωτοδικών Ρόδου να ασκήσει ποινική δίωξη κατά του δημάρχου» συμπληρώνουν.

Σε διαφορετικό μήκος κύματος ο ΛΑΟΣ αναφέρει μεταξύ άλλων: «Το είδαμε και αυτό. Το επόμενο βήμα είναι να καταργηθεί ως ρατσιστικός ο γάμος ετερόφυλων, ως προϊόν καταπίεσης του ενός φύλου από το άλλο εδώ και 30 αιώνες».

«Ο ρόλος των δημάρχων δεν είναι να νομοθετούν, αλλά να εφαρμόζουν χωρίς παρεκκλίσεις τους νόμους της Πολιτείας. Οφείλει επομένως η Πολιτεία να ξεκαθαρίσει το τοπίο είτε θεσμικά είτε ερμηνευτικά. Η σύγχυση δεν ωφελεί κανέναν» δήλωσε ο πρόεδρος της ΚΕΔΚΕ και δήμαρχος Αθηναίων Νικήτας Κακλαμάνης.

2.1.2. Με έμφαση στη νομοθεσία: Οι αλλαγές από τη δεκαετία του 1990 έως σήμερα

Στην πιο πρόσφατη γενιά νομοθετικών ρυθμίσεων (δεκαετία του '90 έως σήμερα) φαίνεται να αποτυπώνονται οι μετασχηματισμοί που σχολιάσαμε στην προηγούμενη ενότητα, καθώς η ελληνική οικογένεια πορεύεται προς την ύστερη νεωτερικότητα. Συγκεκριμένα, διακρίνεται η μετακίνηση της έμφασης στην ατομικότητα και στην προσωπική επιλογή σε αντιδιαστολή προς τη συλλογικότητα της πρώτης φάσης, αλλά και η μετακίνηση προς τη ρευστότητα και την πολυπλοκότητα των νέων, σύγχρονων μορφών οικογένειας.

Η δεύτερη μετά τον νόμο 1329/1983 αλλαγή του οικογενειακού δικαίου επιχειρήθηκε με τον νόμο 2447/1996 που στόχευε στην αντικατάσταση αναχρονιστικών διατάξεων σχετικά με την υιοθεσία και την επιτροπεία ανηλίκων (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 1998β, Παπαχρίστου 1999). Η προσπάθεια ήταν να διασφαλιστεί η όσο γίνεται μεγαλύτερη προστασία των παιδιών όπως φαίνεται από ρυθμίσεις που εισήγαγαν την αναμόρφωση της επιτροπείας ανηλίκου και την κατάργηση της υιοθεσίας ενηλίκων, αλλά και την καθιέρωση του θεσμού του οικογενειακού δικαστηρίου, το οποίο ορίστηκε ως αρμόδιο για όλα τα θέματα του οικογενειακού δικαίου. Παράλληλα προτάθηκε η σύσταση κοινωνικής υπηρεσίας και έργο της ορίστηκε η επισκόπηση της κάθε υιοθεσίας, η οποία θα αποτελεί οδηγό για την απόφαση του δικαστηρίου, ώστε κάθε φορά να διασφαλίζεται το συμφέρον του παιδιού (Σπυριδάκης 1997, Παπαβασιλείου 2007). Αυτή η ιδιαίτερη έμφαση στην προστασία του παιδιού που επισημαίνουν και τα ίδια τα νομικά κείμενα (Παπαχρίστου 1999, Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 1998β) ακολουθεί το πνεύμα που είχαν εισαγάγει και οι μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του '80, αλλά και το πνεύμα των Διεθνών Συμβάσεων. Ήδη ο στόχος της προστασίας των παιδιών εκφραζόταν στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση του 1967 «για την υιοθεσία παιδιών» η οποία κυρώθηκε από την Ελλάδα με τον νόμο 1049/1980. Δυστυχώς στην πλειονότητά τους οι διατάξεις αυτές παραμένουν ακόμα και σήμερα ανεφάρμοστες με αποτέλεσμα οι υιοθεσίες να είναι μια πολύ χρονοβόρα διαδικασία και να ευνοείται η εμπορία βρεφών. Στον δημόσιο διάλογο έχει εκφραστεί η βούληση της Πολιτείας να βελτιώσει το νομοθετικό πλαίσιο.

Η τρίτη και τελευταία μετά τον νόμο 1329/1983 αλλαγή του οικογενειακού δικαίου περιλαμβάνει τις ρυθμίσεις για την υποβολή της ανθρώπινης αναπαραγωγής (ν. 3089/2002 και 3305/2005), για την ενδοοικογενειακή βία (ν. 3500/2006) και τις πολύ πρόσφατες ρυθμίσεις για το σύμφωνο ελεύθερης συμβίωσης (ν. 3719/2008). Οι αλλαγές αυτές σηματοδοτούν μια αυξανόμενη έμφαση στην προστασία των ατομικών δικαιωμάτων αλλά και στην ελεύθερη επιλογή του ατόμου που ανταποκρίνονται στις αλλαγές των οικο-

γενειακών αξιών από τον ετεροκαθορισμό των μελών από την ευρύτερη οικογένεια στον αυτοπροσδιορισμό τους.

Σε κάθε περίπτωση, νομίζουμε ότι αυτές οι νομοθετικές αλλαγές εισάγουν με πιο εμφατικό αυτή τη φορά τρόπο τον προβληματισμό του κατά πόσο τα ζητήματα της οικογένειας θα πρέπει να προσεγγίζονται με βάση την προώθηση της ιδιωτικής αυτονομίας ή κατά πόσο το οικογενειακό δίκαιο θα πρέπει να διατηρήσει έναν αναγκαστικό χαρακτήρα.

Νομοθεσία και εξελίξεις στην ιατρική υποβοήθηση της αναπαραγωγής

Οι νομοθετικές ρυθμίσεις για την ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή φέρνουν στο προσκήνιο πολύ ενδιαφέροντα ζητήματα που συνδέονται τόσο με τη ρευστότητα των νέων μορφωμάτων οικογένειας όσο και με τις αλλαγές στη διαχείριση της σεξουαλικότητας και των δύο φύλων έτσι όπως τις αναλύσαμε στην προηγούμενη ενότητα. Ίσως το πιο ενδιαφέρον ζήτημα να αποτελεί η «πρόσκληση» για έναν καινούργιο ορισμό της συγγένειας, κάτι που τέθηκε ήδη από τη δεκαετία του 1990, με συγκεκριμένα περιστατικά δικαστικών υποθέσεων. Αξίζει να αναφέρουμε το παράδειγμα της απόφασης του Πολυμελούς Πρωτοδικείου Ηρακλείου (31/5803/176/1999) που έκρινε ότι τα μέλη ενός άτεκνου ζευγαριού για να θεωρηθούν γονείς των παιδιών που γεννήθηκαν με δικό τους γεννητικό υλικό από μια άλλη γυναίκα όφειλαν να καταφύγουν σε υιοθεσία (Στουφή 2006, Ρομπόκου-Καραγιάννη 2003). Βάσει του άρθρου 1463 του Αστικού Κώδικα, η συγγένεια με τη μητέρα και τους συγγενείς της καθοριζόταν μόνο με βάση τη γέννηση: κυοφορία μπορούσε να προκύψει μόνο στην περίπτωση που γονιμοποιούνταν ένα ωάριο της μητέρας που στη συνέχεια γεννούσε το παιδί. Οι σύγχρονες όμως εξελίξεις στις επιστήμες της γενετικής και της ιατρικής ανέτρεψαν το μέχρι πρότινος αυτονόητο δεδομένο, καθώς δημιούργησαν την πραγματικότητα της πιθανότητας να υπάρχουν δύο μητέρες, μια βιολογική και μια κυοφορούσα. Με αυτόν τον τρόπο στον ορισμό των νομοθετικών κειμένων για τη συγγένεια που προαναφέραμε αντιπαρατέθηκε μια νέα έννοια της συγγένειας, που χαρακτηρίστηκε ως κοινωνικοσυναισθηματική. Πρόκειται για τη συγγένεια που στηρίζεται σε συναισθηματικούς και όχι βιολογικούς δεσμούς (Στουφή 2006, Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 1998β).

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ 8

Μελετήστε το παρακάτω κείμενο. Τι είδους προκλήσεις αλλά και διλήμματα φαντάζεστε ότι μπορεί να αντιμετωπίσουν τα μέλη αυτής της οικογένειας;

Γυναίκα στην Κρήτη γέννησε τα δίδυμα... ανιψάκια της

Διαδικτυακός τόπος in.gr

Νεαρή γυναίκα έφερε στον κόσμο τα δίδυμα... ανιψάκια της στη Μαιευτική Κλινική του Πανεπιστημιακού Νοσοκομείου Ηρακλείου.

Η παρένθετη μητέρα γέννησε, με καισαρική τομή, τα παιδιά της αδελφής της, ενώ η ίδια έχει ήδη δύο παιδιά.

Η κανονική μητέρα αντιμετώπιζε προβλήματα υγείας που δεν της επέτρεπαν να τεκνοποιήσει. Έτσι, ύστερα από αλληπάλληλες αποτυχημένες προσπάθειες εξωσωματικής γονιμοποίησης, αποφάσισε να απευθυνθεί στην αδελφή της για να γεννήσει τα δικά της παιδιά, κάτι που η αδελφή της δέχθηκε με χαρά.

Τα δύο νεογέννητα υγιέστατα κοριτσάκια θα παραμείνουν για λίγες ημέρες στις θερμοκοιτίδες του νοσοκομείου. Σύμφωνα με τους γιατρούς, τόσο τα μωρά όσο και η μητέρα είναι πολύ καλά στην υγεία τους.

Η διατύπωση των βασικών αρχών του νόμου 3305/2005 για την τεχνητή αναπαραγωγή επίσης αποτυπώνει την αποσύνδεση της αναπαραγωγής από το πλαίσιο της πυρηνικής οικογένειας και από τη σεξουαλικότητα. Στις αρχές αυτές συμπεριλαμβάνονται ο σεβασμός της ελευθερίας του ατόμου και της δυνατότητάς του για προσωπική επιλογή στο θέμα της απόκτησης παιδιού, η έμφαση στην προστασία του συμφέροντος του παιδιού, αλλά και η μέριμνα σχετικά με ζητήματα βιοηθικής. Η μέριμνα αυτή είναι εμφανής ήδη από τις ρυθμίσεις του νόμου 3089/2002 σύμφωνα με τις οποίες η τεχνητή γονιμοποίηση επιτρέπεται μόνο εφόσον είναι ιατρικά αναγκαία (στειρότητα ή κίνδυνος μετάδοσης σοβαρής ασθένειας) (άρθρο 1455 ΑΚ), και μόνο κατά τη διάρκεια της αναπαραγωγικής ηλικίας¹⁰. Επίσης απαγορεύεται ρητά η κλωνοποίηση και η επιλογή φύλου (εκτός από την περίπτωση της αποφυγής σοβαρής κληρονομικής ασθένειας), ενώ επιτρέπονται υπό προϋποθέσεις η μεταθανάτια γονιμοποίηση (άρθρο 1457 ΑΚ), αλλά και η παρένθετη μητρότητα μέσω δανεισμού μήτρας (άρθρο 1458 ΑΚ) (Στουφή 2006). Έτσι, για μια ακόμα φορά φαίνεται να ανακύπτει η δυναμική μεταξύ της ιδιωτικής διάστασης που μπορεί να έχει το ζήτημα της επιθυμίας για ένα παιδί και της ταυτόχρονης σύνδεσής της με το θέμα της συγγένειας που ρυθμίζεται με διατάξεις αναγκαστικού δικαίου.

Νόμος για την ενδοοικογενειακή βία

Ο πιο πρόσφατος νόμος για την ενδοοικογενειακή βία αποτελεί ένα ακόμα παράδειγμα επαναφοράς του προβληματισμού κατά πόσο οι οικογενειακές

10. Σύμφωνα με τον νόμο 3305/2005 (άρθρο 4) ορίστηκε ως όριο το 50ό έτος ηλικίας.

σχέσεις εμπíπτουν στην ιδιωτική ή στη δημόσια σφαίρα. Αξίζει να σημειώσουμε κατ' αρχάς ότι μέχρι την ψήφιση του νομοσχεδίου για την ενδοοικογενειακή βία, στην Ελλάδα η συζυγική βία διωκόταν μόνο ως κοινή σωματική βλάβη, ενώ ένας μεγάλος αριθμός περιστατικών συζυγικής βίας βρισκόταν χωρίς νομική κάλυψη (βλ. Στρατηγάκη 2007 για μια εκτενέστερη συζήτηση).

Από την άλλη πλευρά ενδιαφέρει, κατά τη γνώμη μας, η τοποθέτηση του Παπαθεοδώρου (2007) που σχολιάζει την αντίστιξη του νόμου με το δίκαιο των άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Όπως επισημαίνει, ενώ στα ευρωπαϊκά δίκαια η προστασία ενάντια στην ενδοοικογενειακή βία έχει ως αφετηρία το ζευγάρι και στοχεύει στην προστασία της γυναίκας ανεξάρτητα από το πλαίσιο της σχέσης στην οποία βρίσκεται (γάμος, ελεύθερη ένωση, συγκατοίκηση), η ελληνική νομοθεσία προτάσσει το ζήτημα των οικογενειακών σχέσεων και δεσμών ως κυρίαρχο στην αντιμετώπιση του φαινομένου. Μ' αυτόν τον τρόπο ο νόμος φαίνεται να τοποθετεί τις οικογενειακές σχέσεις στη δημόσια σφαίρα. Ταυτόχρονα, όπως επίσης επισημαίνει ο Παπαθεοδώρου, επιδεικνύει και μια μάλλον αναχρονιστική αντίληψη περί οικογενειακών συνθηκών, καθώς προτάσσει οικογενειακές μορφές προηγούμενων φάσεων εξέλιξης χωρίς να λαμβάνει υπόψη πιο σύγχρονες εκδοχές.

Σύμφωνο ελεύθερης συμβίωσης

Στην εισαγωγή του κεφαλαίου επισημάναμε πως ακόμα και η απόπειρα αποτύπωσης της εξέλιξης της ελληνικής οικογένειας δεν μπορεί παρά να έχει ρευστό, δυναμικό προσανατολισμό. Ίσως το καλύτερο παράδειγμα γι' αυτό το επιχείρημα αποτελεί το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της συγγραφής αυτού του κεφαλαίου, μόλις τον Δεκέμβριο του 2008, η ψήφιση ενός ακόμα νομοσχεδίου, του νόμου 3719/08 για το σύμφωνο ελεύθερης συμβίωσης¹¹, εισήγαγε μια νέα σελίδα στο ελληνικό οικογενειακό δίκαιο. Με το νομοσχέδιο δόθηκε η δυνατότητα σε ετερόφυλους ενήλικες να επικυρώνουν νομικά τη συμβίωσή τους με την κατάρτιση μιας απλής συμβολαιογραφικής πράξης. Σε σχέση με τις ρυθμίσεις που παρέχουν δικαιώματα αντίστοιχα με αυτά που παρέχει η έγγαμη συμβίωση (αν και υπολείπονται ουσιαδώς) ο νομοθέτης υποστηρίζει ότι το καινούργιο στοιχείο που φέρνει το σύμφωνο συμβίωσης είναι οι διαδικασίες σύναψης και λύσης του που στηρίζονται στην αρχή της προώθησης της ιδιωτικής αυτονομίας. Για μια ακόμα φορά, ο σύγχρονος προβληματισμός σε νομοθετικό, πολιτικό και κοινωνικό επίπε-

11. Έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί εδώ πως ο όρος που τελικά προκρίθηκε στο ψηφισθέν νομοσχέδιο είναι «σύμφωνο συμβίωσης» και όχι «σύμφωνο ελεύθερης συμβίωσης».

δο αποτελεί ένα καλό παράδειγμα ανάδειξης διλημμάτων που συνδέονται με το δίπολο «εκουγχρονισμός έναντι παράδοσης». Αυτό καταδεικνύεται άλλωστε και στην αιτιολογική έκθεση που συνόδευσε το σχέδιο νόμου. Από τη μια πλευρά τονίζεται εμφατικά η μεγάλη τομή που συντελείται για το Οικογενειακό Δίκαιο με την έννοια του πολλαπλασιασμού των ελευθεριών επιλογής για τους σύγχρονους άνδρες και γυναίκες. Από την άλλη όμως ο αποκλεισμός των ομοφυλόφιλων ζευγαριών δημιουργεί σοβαρά ερωτήματα για το «καινοτόμο» και «σύγχρονο» πνεύμα της νομοθετικής ρύθμισης, όπως τόνισαν το Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας και πολλοί άλλοι¹². Η αναχρονιστική της διάσταση είναι εμφανής σε διατυπώσεις στην αιτιολογική έκθεση όπως «η αξία του θρησκευτικού γάμου είναι και παραμένει μεγάλη και ασύγκριτη και μαζί με τον πολιτικό γάμο αποτελούν πλέον την καλύτερη επιλογή για τα ζευγάρια που θέλουν να δημιουργήσουν οικογένεια» ή «μείζονα προβλήματα [...] αποτελούν οι απροστάτευτες γυναίκες μετά από χρόνια ελεύθερης συμβίωσης». Όμως και οι ίδιες οι διατάξεις του συμφώνου αντιμετωπίζουν την ελεύθερη συμβίωση υποβαθμισμένα σε σύγκριση με τον γάμο, όταν για παράδειγμα, ενώ δεν επιτρέπεται να συναφθεί σύμφωνο ελεύθερης συμβίωσης στην περίπτωση που υπάρχει προηγούμενος γάμος ή προηγούμενο σύμφωνο, το αντίστροφο είναι εφικτό και μάλιστα τότε το σύμφωνο συμβίωσης λύνεται αυτοδικαίως.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως σ' αυτή τη γενιά των μεταρρυθμίσεων φαίνεται πιο έντονο το στοιχείο της προσπάθειας εναρμονισμού με τις ευρωπαϊκές κατευθύνσεις. Επιπλέον, κεντρικό ζήτημα φαίνεται να αποτελεί αντίστοιχα η προσπάθεια συντονισμού με τις σαρωτι-

12. Η πλειοψηφία των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει προβεί σε κάποιας μορφής νομική αναγνώριση της συμβίωσης ατόμων του ίδιου φύλου. Η δυνατότητα σύναψης συμφώνου ελεύθερης συμβίωσης προβλέπεται στην Ολλανδία, τη Δανία, τη Σουηδία, τη Γαλλία, τη Γερμανία, τη Φινλανδία, το Λουξεμβούργο, τη Μ. Βρετανία, τη Σλοβενία, την Τσεχία και την Ουγγαρία, ενώ στο Βέλγιο, την Ολλανδία και την Ισπανία αναγνωρίζεται στα ζευγάρια ίδιου φύλου το δικαίωμα σύναψης γάμου. Περιορισμένης έκτασης νομική αναγνώριση των ομοφυλόφιλων ζευγαριών προβλέπεται και στην Πορτογαλία και την Αυστρία. Σε όλες τις χώρες της ΕΕ που έχει θεομοθετηθεί, το σύμφωνο ελεύθερης συμβίωσης αφορά κατά βάση τα ομοφυλόφιλα ζευγάρια και σε κάποιες επεκτείνεται και στα ετεροφυλόφιλα. Υπό αυτήν την έννοια το ελληνικό σύμφωνο αποτελεί ευρωπαϊκή πρωτοτυπία. Βλ. σχετικά τον δικτυακό τόπο της μη κυβερνητικής οργάνωσης International Lesbian and Gay Association (ILGA)-Europe που παρέχει αναλυτικές πληροφορίες για το νομικό καθεστώς αναγνώρισης των σχέσεων μεταξύ ατόμων του ίδιου φύλου σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες: <http://www.ilga-europe.org>.

κές αλλαγές στη δομή της οικογένειας αλλά και στις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων που σχολιάσαμε στην τρίτη φάση εξέλιξης της οικογένειας. Σχετικά μ' αυτό, παραμένει ως ζητούμενο το πώς σε νομοθετικό επίπεδο μπορεί να αποτυπωθεί ο μετασχηματισμός της οικογένειας και η ποικιλία των σύγχρονων εναλλακτικών μορφών της, χωρίς κάποιες μορφές να αποκλείονται από τη νομοθεσία και μ' αυτήν την έννοια να περιθωριοποιούνται. Για μια ακόμα φορά, οι αντιφάσεις είναι αυτές που διαμορφώνουν το τοπίο στα νομικά κείμενα. Για παράδειγμα, ο Παπαθεοδώρου (2007) επισημαίνει ότι, παρά την απουσία στον Αστικό Κώδικα συγκεκριμένου ορισμού της οικογένειας, είναι ευρύτερα διαπιστωμένο ότι ως οικογένεια νοείται η «νόμιμη οικογένεια», δηλαδή εκείνη που στηρίζεται στον γάμο. Ένα άλλο παράδειγμα, όπως επισημαίνεται στην ιστοσελίδα του ΚΕΘΙ¹³, αποτελεί το γεγονός πως η νομική έννοια της μονογονικής οικογένειας συναντάται μόνο σε νομικά κείμενα που προβλέπουν ειδικά επιδόματα (π.χ. οικογενειακό επίδομα για γονέα μονογονικής οικογένειας που απασχολείται με σύμβαση ιδιωτικού δικαίου, επίδομα κοινωνικής πρόνοιας για γονέα μονογονικής οικογένειας). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης και η ένταξη της μονογονικής οικογένειας και των οικογενειών χωρίς παιδιά στις «μη άρτιες ή ατελείς μορφές οικογένειας», δηλαδή εκείνες τις μορφές οικογένειας που τους λείπει κάποιο μέλος σε αντίστιξη με τις «άρτιες ή ολοκληρωμένες μορφές οικογένειας» (Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη 1998α, σ. 22).

Είναι δύσκολο σ' αυτό το σημείο να αποφύγουμε να συνδέσουμε το δίπολο περί «αρτιότητας-μη αρτιότητας» με το δίπολο περί «φυσιολογικής-μη φυσιολογικής» οικογένειας. Δυστυχώς, η διαφορά φαίνεται να συναρτάται κατά κανόνα με τη «μη φυσιολογικότητα» και ως εκ τούτου οι σύγχρονες εναλλακτικές μορφές οικογένειας υφίστανται μια μορφή αποκλεισμού. Βέβαια η όλη προβληματική έχει εμφανείς προεκτάσεις στο κατά πόσο η νομοθεσία μπορεί να «παρακολουθήσει και να στηρίξει ή όχι τη σύγχρονη τάση και δυνατότητα των ατόμων να επιλέγουν "οικογενειακά" σχήματα και σχέσεις» (Μουσούρου 2004α).

Θέματα οικογενειακής πολιτικής

Τα ζητήματα οικογενειακής και κοινωνικής πολιτικής άπτονται μιας πληθώρας ρυθμίσεων που υπερβαίνουν τα όρια του οικογενειακού δικαίου. Όπως έχει επισημανθεί (Μουσούρου 2005), η οικογενειακή πολιτική στην Ελλάδα είναι κυρίως σιωπηρή και έμμεση. Αυτό σημαίνει ότι τα μέτρα που

13. <http://www.ypatia-kethi.gr/index.php?option=com-content&task=view&id=269&Itemid=40>.

λαμβάνονται έχουν να κάνουν με ζητήματα που μόνο έμμεσα ή άμεσα αφορούν και την οικογένεια (όπως για παράδειγμα στεγαστική, εργασιακή, φορολογική, δημογραφική πολιτική). Επιπλέον, τα περισσότερα μέτρα επιχειρούν να ενισχύσουν το άτομο, με αποτέλεσμα η οικογένεια να επωφελείται μόνο έμμεσα, ενώ δεν υπάρχουν μέτρα που να αφορούν άμεσα την ίδια.

Τα μέτρα οικογενειακής πολιτικής¹⁴ περιλαμβάνουν είτε μέτρα υλικής βοήθειας, όπως είναι τα επιδόματα, οι φοροαπαλλαγές κ.λπ., αλλά και μέτρα μη υλικής βοήθειας, όπως είναι οι διάφορες υπηρεσίες, για παράδειγμα οι βρεφονηπιακοί σταθμοί ή οι συμβουλευτικές υπηρεσίες κ.λπ.

Η πρώτη κατηγορία των βασικότερων μέτρων οικογενειακής πολιτικής αφορούν διευκολύνσεις των εργαζόμενων γονέων ως προς το ωράριο εργασίας. Σε αυτά συγκαταλέγονται τα μέτρα που αφορούν τις άδειες πατρότητας και μητρότητας, το μειωμένο ωράριο των μητέρων, τη γονική άδεια και τις άλλες άδειες και για τους δύο γονείς. Στην Ελλάδα προβλέπεται άδεια μητρότητας 17 εβδομάδων με πλήρεις αποδοχές στον ιδιωτικό τομέα και 5 μηνών με πλήρεις αποδοχές στον δημόσιο τομέα. Επίσης παρέχεται άδεια πατρότητας 5 ημερών στον δημόσιο τομέα με την προϋπόθεση να εγκριθεί από την υπηρεσία, ενώ στον ιδιωτικό προβλέπεται άδεια 2 ημερών με αποδοχές. Στον δημόσιο τομέα παρέχεται επίσης η δυνατότητα μειωμένου ωραρίου κατά 2 ώρες την ημέρα στις μητέρες που έχουν παιδιά μέχρι 2 ετών και κατά 1 ώρα σε εκείνες που έχουν παιδιά 2-4 ετών ή εναλλακτικά εννιάμηνη άδεια με πλήρεις αποδοχές. Όσον αφορά τη γονική άδεια, αυτή στην Ελλάδα είναι μη αμειβόμενη και κυμαίνεται από τρεισήμισι μήνες μέχρι την ηλικία των τρεισήμισι χρόνων του παιδιού (ιδιωτικός τομέας) έως δύο χρόνια μέχρι την ηλικία των έξι ετών (δημόσιος τομέας). Στις άλλες άδειες συμπεριλαμβάνονται η άδεια σε περίπτωση ασθένειας των μελών της οικογένειας, η άδεια για επίσκεψη στο σχολείο και η πρόσθετη άδεια για τους μόνους γονείς. Στην πλειοψηφία τους οι άδειες αυτές στην πράξη λαμβάνονται μόνο από τις μητέρες, γεγονός που αποτυπώνει εν μέρει την «πραγματικότητα» του καταμερισμού στους ρόλους των δύο φύλων που συζητήσαμε στην προηγούμενη ενότητα. Τέλος, στην ενότητα αυτή θα πρέπει να αναφερθούμε και στις πρόσφατες αλλαγές στο Σύστημα Ασφάλισης (Νόμος 3655/

14. Βασικές πηγές της ενότητας που περιγράφει τα βασικότερα μέτρα οικογενειακής πολιτικής αποτελούν τα Stratigaki 2008, Στρατηγάκη 2007, Μουσούρου 2005, Χατζηβαρνάβα-Καζάση 2004 και Ματσαγγάνης και Πετρόγλου 2001. Ειδικότερα για μια εκτενέστερη συζήτηση της κοινωνικής πολιτικής με άξονα το φύλο και με βάση μια φεμινιστική οπτική, βλ. Στρατηγάκη 2007. Βλ. επίσης Ματσαγγάνης και Πετρόγλου 2001 για μια ανάλυση της κοινωνικής πολιτικής με εστίαση στη θέση των γυναικών.

2008) σύμφωνα με τις οποίες επιχειρείται μια μετακίνηση προς την εξίσωση της ηλικίας συνταξιοδότησης μεταξύ γυναικών και ανδρών. Συγκεκριμένα, ορίζεται σταδιακή αύξηση της ηλικίας συνταξιοδότησης όλων των γυναικών μέχρι τα 60 χρόνια για τις γυναίκες που είχαν ασφαλιστεί μέχρι το 1993. Προβλέπεται όμως ευνοϊκότερο συνταξιοδοτικό καθεστώς για κάποιες μητέρες υπό προϋποθέσεις και προστίθενται αντισταθμιστικά μέτρα που στοχεύουν στη βελτίωση της θέσης τους στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης (για παράδειγμα, προσθήκη στις ισχύουσες άδειες ειδικής άδειας προστασίας της μητρότητας 6 μηνών καθώς και μείωση των ασφαλιστικών εισφορών για 12 μήνες μετά τη γέννηση του παιδιού).

Η δεύτερη μεγάλη κατηγορία μέτρων αφορά τη δημιουργία υποδομών φροντίδας για παιδιά, ηλικιωμένους και άτομα με αναπηρίες και αντανακλά και την κυρίαρχη τάση για την προστασία τους που επικρατεί στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Στις πιο σημαντικές υποδομές φροντίδας των παιδιών συμπεριλαμβάνονται οι δημοτικοί βρεφονηπιακοί και παιδικοί σταθμοί, τα δημόσια νηπιαγωγεία, τα Κέντρα Δημιουργικής Απασχόλησης Παιδιών (ΚΔΑΠ), τα ολόημερα νηπιαγωγεία και δημοτικά σχολεία, οι παιδικές κατασκηνώσεις και οι παιδικοί σταθμοί των προνοιακών οργανισμών και των μη κυβερνητικών οργανώσεων, καθώς και οι ιδιωτικοί βρεφονηπιακοί και παιδικοί σταθμοί που λειτουργούν με άδεια της νομαρχίας. Ίσως έχει ενδιαφέρον εδώ να σημειώσουμε ότι όσον αφορά τη φροντίδα των παιδιών έως τριών ετών από τον παιδικό σταθμό η Ελλάδα κατέχει τη 18η θέση στην κατάταξη της Ευρώπης των 25 (Report from the Commission to the European Parliament, 2009), με τη φροντίδα των παιδιών να παραμένει εντός του κύκλου των συγγενών, των φίλων ή άλλων μελών του νοικοκυριού. Στις υποδομές φροντίδας για τους ηλικιωμένους συμπεριλαμβάνονται τα Κέντρα Ανοικτής Προστασίας Ηλικιωμένων (ΚΑΠΗ), τα Κέντρα Ημερήσιας Φροντίδας Ηλικιωμένων (ΚΗΦΗ), ενώ το πρόγραμμα «Βοήθεια στο σπίτι» παρέχει δωρεάν υπηρεσίες περίθαλψης κατ' οίκον σε ηλικιωμένους και σε άτομα με αναπηρίες. Τα τελευταία αφορούν και τα Κέντρα Κοινωνικής Υποστήριξης και Κατάρτισης για ΑΜΕΑ (Άτομα Με Ειδικές Ανάγκες).

Μια τρίτη κατηγορία συμπεριλαμβάνει ρυθμίσεις για υπηρεσίες στήριξης των οικογενειακών δεσμών και σχέσεων, όπως για παράδειγμα συμβουλευτικές και κοινωνικές υπηρεσίες ή σχολές γονέων. Οι υπηρεσίες αυτές ενισχύουν τον ρόλο των εξωοικογενειακών θεσμών και του κράτους και «παρεμβαίνουν» στο πεδίο των διαπροσωπικών σχέσεων και συναισθημάτων. Δεν παρέχουν επιδόματα αλλά υπηρεσίες με την προϋπόθεση της συναίνεσης των γονιών. Μ' αυτήν την έννοια έχουν επικουρικό χαρακτήρα στην άσκηση του γονικού ρόλου και παρέχονται σε επίπεδο της τοπικής κοινότητας. Η προϋπόθεση της συναίνεσης των γονιών αποτελεί ενδιαφέρουσα συνι-

στώσα των προγραμμάτων αυτών καθώς επιχειρείται η άρση του παράδοξου από τη μια πλευρά να προωθείται μεγαλύτερη κρατική παρεμβατικότητα και από την άλλη να δίνεται έμφαση στην ιδιωτικότητα και στην αυτονομία.

Μια τέταρτη μεγάλη κατηγορία αφορά μέτρα για την οικονομική στήριξη της οικογένειας, όπως τα οικογενειακά επιδόματα (μηνιαίο επίδομα γάμου και παιδιών), οι φορολογικές ελαφρύνσεις (π.χ. μειώσεις φόρου για τα παιδιά ανάλογα με τον αριθμό τους, έκπτωση δαπάνης για ενοίκιο, έκπτωση φόρου για ανάπηρα μέλη της οικογένειας κ.λπ.), ρυθμίσεις της στεγαστικής πολιτικής (π.χ. στεγαστικά δάνεια, επιδότηση ενοικίου κ.λπ.), της εργασιακής πολιτικής (προσπάθεια για τη μείωση της ανεργίας) και της μεταναστευτικής πολιτικής (μέτρα για την είσοδο και παραμονή μεταναστών).

Τέλος, άλλα επιμέρους μέτρα συμπεριλαμβάνουν ρυθμίσεις για την προστασία των πολυτέκνων, μέτρα για τη νομιμοποίηση της άμβλωσης, η οποία μέχρι το 1986 ήταν παράνομη, μέτρα που αφορούν ζητήματα παραμέλησης ή κακοποίησης παιδιών ή μέτρα που αποσκοπούν στην προστασία παιδιών και εφήβων σε κίνδυνο (π.χ. παιδική επαιτεία ή πορνεία).

Σύντομη κριτική αποτίμηση των μέτρων οικογενειακής πολιτικής

Πριν ολοκληρώσουμε την ανασκόπησή μας θα θέλαμε να σταθούμε σε μια σύντομη κριτική αποτίμηση ζητημάτων που άπτονται της οικογενειακής-κοινωνικής πολιτικής.

Η σχετική βιβλιογραφία αναγνωρίζει την απουσία εμπεριστατωμένων μελετών γύρω από την οικογενειακή πολιτική στην Ελλάδα (Μουσούρου 2004β). Παρ' όλα αυτά αποτελεί κοινή διαπίστωση η ύπαρξη μιας ελλειμματικής κρατικής πολιτικής η οποία όχι μόνο βασίζεται στα επιδόματα αλλά είναι και κατακερματισμένη, αμφιλεγόμενη και αντιφατική (Μουσούρου 2005, Ρομπόκου-Καραγιάννη 2003, Κογκίδου 2004).

Το ελλειμματικό κράτος πρόνοιας συνδέεται με το θέμα των ισχυρών οικογενειακών δεσμών που συχνά προστατεύουν τα μέλη της οικογένειας από τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Η Ελλάδα κατατάσσεται μεταξύ των τελευταίων χωρών του ευρωπαϊκού Νότου μαζί με την Ιταλία, Ισπανία και Πορτογαλία, ως προς τη συνολική δαπάνη για τη στήριξη της οικογένειας (φοροαπαλλαγές, επιδόματα κ.λπ.) και τα συστήματα κοινωνικής προστασίας. Οι χώρες αυτές όμως επιδεικνύουν ισχυρότατους οικογενειακούς δεσμούς με αποτέλεσμα η ανάγκη στήριξης της οικογένειας να φαίνεται μικρότερη (Ματσαγγάνης και Πετρόγλου 2001, Μουσούρου 2004α). Παράλληλα, είναι ενδιαφέρον ότι πρόσφατα ερευνητικά δεδομένα που αφορούν την ελληνική πραγματικότητα αναδεικνύουν και μια αντίφαση από την πλευρά των μελών των οικογενειών, σχετικά με το κατά πόσο επι-

θυμούν ή όχι μεγαλύτερη κρατική παρεμβατικότητα. Συγκεκριμένα, τα ερευνητικά δεδομένα δείχνουν ότι τα μέλη της οικογένειας είναι αρνητικά απέναντι στην κρατική παρέμβαση σε ζητήματα αποφάσεων όπως ο γάμος ή η απόκτηση παιδιών και δυσκολεύονται να αποδεχτούν βοήθεια ή λύσεις «εκτός οικογένειας». Παράλληλα όμως υπάρχει μεγάλη αποδοχή της κρατικής παρέμβασης σε ζητήματα στήριξης του οικογενειακού εισοδήματος (όπως φοροαπαλλαγές ή επιδόματα) (Μουσούρου 2005, Στρατηγάκη 2007). Δηλαδή ενώ επικρατεί η αντίληψη ότι η οικογενειακή ζωή θα έπρεπε να αποτελεί προσωπικό θέμα, την ίδια στιγμή στον τομέα των οικονομικών παροχών υπάρχει η προσδοκία κρατικής παρέμβασης.

Αδιαμφισβήτητα όμως αποτελεί κοινή επισήμανση ότι η υπάρχουσα κοινωνική πολιτική ενισχύει ανισότητες μεταξύ των φύλων, μεταξύ διαφορετικών μορφών οικογένειας, αλλά και μεταξύ αυτών που είναι ενταγμένοι στο σύστημα και αυτών που δεν είναι. Για παράδειγμα, όσον αφορά το ζήτημα των οικογενειακών επιδομάτων, η Ελλάδα είχε καταδικαστεί για δυσμενείς διακρίσεις σε βάρος των εργαζόμενων παντρεμένων γυναικών με απόφαση του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (28.10.1999, C-187/98), επειδή δεν κατήγγησε εθνικές διατάξεις που όριζαν προϋποθέσεις για τις έγγαμες εργαζόμενες γυναίκες σε σχέση με τη χορήγηση επιδομάτων και τον υπολογισμό των αποδοχών τους κατά τη σύνταξη, που δεν προβλέπονταν όμως για τους άνδρες εργαζόμενους (Ρομπόκου-Καραγιάννη 2003). Επίσης, έχει διαπιστωθεί ότι ενώ η ελληνική οικογενειακή πολιτική περιλαμβάνει επιδόματα καθώς και υπηρεσίες για κάποιες οικογενειακές μορφές (π.χ. μονογονικές οικογένειες), δεν συμβαίνει το ίδιο με οικογένειες υψηλού κινδύνου (π.χ. μεταναστών) ή με οικογένειες σε κρίση (π.χ. σε ανεργία ή με μέλος με αναπηρία) (Μουσούρου 2005). Τέλος, παραμένουν σημαντικές διακρίσεις, όσον αφορά τα επιδόματα, μεταξύ των εργαζομένων στον δημόσιο και στον ιδιωτικό τομέα (Χατζηβαρνάβα-Καζάση 2004).

Θα λέγαμε λοιπόν ότι η οικογενειακή πολιτική στην Ελλάδα αδυνατεί να εναρμονιστεί με τις μεταβαλλόμενες συνθήκες οικογενειακής οργάνωσης, ενώ δεν διασφαλίζει στα άτομα το δικαίωμα να επιλέξουν ελεύθερα τη μορφή οικογενειακής οργάνωσης που επιθυμούν σε βαθμό που να ακυρώνεται στην πράξη το δικαίωμα ελεύθερης επιλογής της οργάνωσης του ιδιωτικού βίου (Κογκίδου 2004). Μ' αυτήν την έννοια, τα όποια κενά στην κοινωνική και οικογενειακή πολιτική διαμορφώνουν συγκεκριμένες «πραγματικότητες» για συγκεκριμένες οικογένειες.

Σκεφτείτε την πρόσφατη απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου που καλεί την Ελλάδα να αυξήσει το όριο συνταξιοδότησης των γυναικών δημοσίων υπαλλήλων και να το εξισώσει με αυτό των ανδρών. Ποια θα λέγατε ότι θα είναι η φεμινιστική θέση; Καταγράψτε επιχειρήματα υπέρ και κατά της παραμονής των γυναικών στην εργασία αντίστοιχο χρόνο με αυτόν των ανδρών.

Κλείνοντας θα σημειώναμε ότι τα κεντρικά ζητήματα προβληματισμού παραμένουν: Πώς μπορεί να συνδεθεί το θεσμικό επίπεδο με τη «βιωμένη πραγματικότητα» των σύγχρονων οικογενειών; Σε ποιο βαθμό οι νομοθετικές ρυθμίσεις όχι μόνο «παρακολουθούν» αλλά μπορούν και να επηρεάσουν τις ραγδαίες αλλαγές και εξελίξεις σε ζητήματα που αφορούν την οικογένεια και τις εναλλακτικές μορφές συμβίωσης; Σε ποιο βαθμό διασφαλίζεται η ισότητα των φύλων και πώς το ελληνικό οικογενειακό δίκαιο μπορεί να «συνδιαλέγεται» με το ευρωπαϊκό, αλλά και με ευρύτερα ζητήματα οικογενειακής-κοινωνικής πολιτικής; Τέλος, σε ποιο βαθμό οι μεταρρυθμίσεις ακολουθούν μια εξελικτική εκσυγχρονιστική πορεία ή/και σε ποιο βαθμό σύγχρονες ρυθμίσεις μπορεί να επαναφέρουν αναχρονιστικές πρακτικές ή ιδεολογίες προγενέστερων εποχών;

3. Επίλογος

Στις σελίδες αυτού του κεφαλαίου επιχειρήσαμε να αποτυπώσουμε τους μετασχηματισμούς της ελληνικής οικογένειας μέσα στον χρόνο και τις διαφορές εκδοχές της όπως αυτές αναδεικνύονται μέσα από τη συνάρθρωση του θεσμικού με το κοινωνιοψυχολογικό πεδίο. Συζητήσαμε πώς οι νομοθετικές μεταρρυθμίσεις του οικογενειακού δικαίου σε διαφορετικές χρονικές περιόδους μπορεί να συνδέονται με τις κοινωνιοψυχολογικές μεταβολές της ελληνικής οικογένειας και επισημάναμε τη σχέση συνεξάρτησης μεταξύ των δύο. Σημειώσαμε τέλος τη δυναμική κίνηση που θεωρούμε ότι διακρίνει αυτήν τη σχέση και που καθιστά δύσκολη κάθε απόπειρα στατικής αποτύπωσής της. Αναπόφευκτα, όπως μας έχει προειδοποιήσει ο Bateson (1979), είναι δύσκολο –εάν όχι αδύνατο– να αιχμαλωτιστούν μέσα στον λόγο οι δυναμικές διεργασίες φαινομένων όπως για παράδειγμα εδώ η περίπλοκη, δυναμική σχέση μεταξύ της «καθημερινής βιωμένης πραγματικότητας» ανδρών και γυναικών και η νομοθεσία για τις οικογενειακές σχέσεις.

Οι βασικοί άξονες της ανασκόπησής μας ήταν ο ορισμός της οικογένειας ως θεσμού, η δομή και οι λειτουργίες της, η σχέση των δύο φύλων και η θέση

του παιδιού σε σχέση με τις διαφορετικές μορφές της οικογένειας στην πορεία από την παραδοσιακή εκδοχή έως αυτήν της ύστερης νεωτερικότητας.

Η προσέγγιση της θεματικής της ισότητας ανέδειξε πως κάποιες φορές το πνεύμα της νομοθεσίας μπορεί να προηγείται της καθημερινής βιωμένης πραγματικότητας και να επιχειρεί τομές που απέχουν πολύ από αυτήν. Παρά τις ριζοσπαστικές προς την κατεύθυνση της επίτευξης της ισότητας μεταρρυθμίσεις, υπάρχουν ενδείξεις σημαντικών ανισοτήτων μεταξύ των δύο φύλων, καθώς, για παράδειγμα, οι Ελληνίδες εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν υψηλότερα ποσοστά ανεργίας, να πληρώνονται λιγότερο από τους άνδρες και να αντιπροσωπεύονται λιγότερο στο πολιτικό σύστημα.

Από την άλλη πλευρά, η προσέγγιση του ορισμού της οικογένειας στις διαφορετικές μορφές της, ανέδειξε ακριβώς το αντίστροφο, πως δηλαδή συχνά το πνεύμα της νομοθεσίας υπολείπεται της βιωμένης πραγματικότητας και δεν αντιστοιχεί στις εξελίξεις που βιώνουν μέρη του κοινωνικού συνόλου. Για παράδειγμα, παρά την ύπαρξη εναλλακτικών μορφών συμβίωσης στη σύγχρονη Ελλάδα, όπως οι σχέσεις συμβίωσης μεταξύ ομοφυλοφίλων, αυτές εξακολουθούν να μη λαμβάνονται υπόψη στο πλαίσιο της πιο πρόσφατης γενιάς μεταρρυθμίσεων (σύμφωνο συμβίωσης). Το ζητούμενο λοιπόν είναι να προσεγγίζουμε αναλυτικά αυτήν την απόσταση μεταξύ νομοθεσίας και πραγματικότητας, χωρίς να καταφεύγουμε σε γραμμικές τοποθετήσεις που προτάσσουν τη διαμορφωτική δύναμη της μίας ή της άλλης, αλλά συνεκτιμούν μια δυναμική σχέση συνεξάρτησης.

Σε μια πολύ ενδιαφέρουσα συζήτηση για το πώς παρά τις «καλές προθέσεις» των νομοθετικών μεταρρυθμίσεων για την ισότητα των δύο φύλων η ανισότητα παραμένει, η Lyberaki (2009) επιχειρεί μια πολυεπίπεδη ανάλυση επισημαίνοντας ένα πλέγμα θεσμικών (τυπικών και άτυπων), αλλά και κοινωνικοοικονομικών παραγόντων που θεωρεί ότι δεν συνυπολογίστηκαν στον σχεδιασμό των μεταρρυθμίσεων. Ένας τέτοιος παράγοντας είναι τα ιδιαίτερα οικογενειοκεντρικά συστήματα πρόνοιας, παραγωγής και αξιών που υπονομεύουν το απελευθερωτικό δυναμικό της σύγχρονης νομοθεσίας. Όπως έχει επισημανθεί και αλλού (Ματσαγγάνης και Πετρόγλου 2001, Κετσετζοπούλου και Συμεωνίδου 2002) η ιστορικά θεμελιωμένη έμφαση στην οικογένεια και ταυτόχρονα η μη ενδυνάμωση του κράτους πρόνοιας ουσιαστικά «εγκλωβίζουν» τις γυναίκες στον ρόλο εκείνης που φροντίζει τα εξαρτημένα μέλη της οικογένειας, θέση που επιτείνει τη δυναμική της ανισότητας. Ένας άλλος παράγοντας που δεν βοηθάει στην εδραίωση της ισότητας είναι για τη Λυμπεράκη ο φορμαλιστικός-νομικίστικος χαρακτήρας των αντιπαραθέσεων που συσκοτίζει το πραγματικό διακύβευμα. Δανείζεται το επιχείρημα του Μουζέλη ότι ο φορμαλισμός αυτός είναι αποτέλεσμα της σύγκρουσης ανάμεσα σε εισαγόμενους και σε εθνικούς ιδεολογικοπολιτικούς θεσμούς.

Η ιδιαίτερη ανθεκτικότητα της σημασίας της οικογένειας είναι εντυπωσιακή και επικυρώνεται σε ένα πλήθος ερευνών και δημοσκοπήσεων. Σε αυτήν οφείλεται σε μεγάλο βαθμό η συνύπαρξη παραδοσιακών προτύπων οικογενειακής ζωής με μετασχηματισμούς νεωτερικού και μετανεωτερικού τύπου καθώς και η παρεπόμενη δυσκολία της νομοθεσίας να παρακολουθήσει σύγχρονες εξελίξεις μορφών συμβίωσης. Συζητήσαμε, για παράδειγμα, πώς οι εναλλακτικές μορφές συμβίωσης συχνά εξοβελίζονται στη σφαίρα της «παρανομίας» και της «μη κανονικότητας».

Αντίστοιχη είναι και η προσφυγή στην προβληματική της «κρίσης» που βιώνει η σύγχρονη οικογένεια. Οι κοινωνικές αλλαγές και κατ' επέκταση αυτές που επηρεάζουν την οικογένεια προσεγγίζονται μέσα από μια κινδυνολογική ρητορεία περί επικείμενης διάλυσής της. Ο άρρητος ή ρητός θρήνος για την παραδοσιακή οικογένεια που χάθηκε, για τους τριγμούς που δέχεται η «στέρεη» νεωτερικότητα και για την ανασφάλεια που ενυπάρχει στη «ρευστή» νεωτερικότητα (για να χρησιμοποιήσουμε όρους του Bauman) εξιδανικεύει την οικογένεια του παρελθόντος. Με ψυχραιμία ο Giddens (2002) υποστηρίζει ότι η παραδοσιακή οικογένεια δεν συνιστά μια τρέχουσα δυνατότητα όχι μόνο διότι η παραδοσιακή οικογένεια δεν υπήρξε έτοιμο όπως τη βλέπουμε εκ των υστέρων με τα μάτια του σήμερα, όχι μόνο διότι αποσιωπώνται οι καταπιεστικές όψεις της ώστε να μην την καθιστούν πρότυπο για το σήμερα, αλλά και διότι οι κοινωνικές μεταβολές που μεταμόρφωσαν τις προηγούμενες μορφές γάμου και οικογένειας είναι ως επί το πλείστον αμετάκλητες.

Ωστόσο όπως επίσης επισημαίνει ο Giddens (2002) δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι η σύγχρονη οικογένεια βρίσκεται σε σταυροδρόμι και είναι δύσκολο να πει κανείς με βεβαιότητα ποια θα είναι η μελλοντική εξέλιξη της οικογένειας – θα μειωθούν περαιτέρω οι μακροχρόνιοι γάμοι, μιας και το ποσοστό των διαζυγίων δεν πέφτει παρά το γεγονός ότι έχει σταθεροποιηθεί μετά από απότομη αύξηση, θα αυξάνονται οι «σκοτεινές πλευρές» της οικογένειας, θα γίνουμε όλο και ευρηματικότεροι σε εναλλακτικές μορφές συμβίωσης, θα αυξηθεί ο αριθμός των ανδρών που θα μεγαλώνουν μόνοι τους τα παιδιά τους;

Το κινεζικό ιδεόγραμμα για την έννοια της «κρίσης».

Όσο μας αφορά, η έννοια της κρίσης που μας εκφράζει είναι αυτή που χρησιμοποιούσε ο οικογενειακός θεραπευτής Salvador Minuchin όταν έβλεπε οικογένειες που βρίσκονταν σε κρίσιμη καμπή. Τους υπενθύμιζε ότι το κινεζικό ιδεόγραμμα για την έννοια της «κρίσης» αποτελείται από τις έννοιες «κίνδυνος» και «ευκαιρία». Η ευκαιρία για κάποιους είναι η λήψη μέτρων κοινωνικής πολιτικής για την προστασία της οικογένειας (Μουσουρού 2005). Για άλλους η ευκαιρία συνίσταται στον συμβιβασμό ανάμεσα στην ατομική ελευθερία η οποία έχει μεγάλη αξία για την προσωπική ζωή και στην ανάγκη για δημιουργία σταθερών και μόνιμων σχέσεων (Giddens 2002). Για μας η ευκαιρία συνίσταται στην πολλαπλότητα εκδοχών συμβίωσης που εκτείνονται σε ένα μεγάλο φάσμα από τις οικογένειες με μια εξωτερικά συμβατική μορφή έως τις πλέον εναλλακτικές μορφές σχέσης. Αυτό όμως που διαχωρίζει όλες αυτές τις μορφές «οικογένειας» από την οικογένεια του παρελθόντος είναι η παραδοχή ότι η οικογένεια αποτελεί ένα επικοινωνιακό σύστημα ιδεών και λόγων με ιστορικότητα και με αντίστοιχες πρακτικές.

Μέσα από μια τέτοια οπτική, ακόμα και ο όρος «οικογένεια» μπορεί να χρειάζεται να αντικατασταθεί από διατυπώσεις σαν αυτή της Gorell-Barnes (1998) που μιλά για «σχέσεις εγγύτητας» ή όπως αυτή που θα λέγαμε εμείς «σχέσεις του ανήκειν που διαμεσολαβούνται από συναισθηματική εγγύτητα».

Η υιοθέτηση ενός τέτοιου επικοινωνιακού-συστημικού παραδείγματος (Τσιβάκου 2003, Τσέλιου και Ψαρόπουλος 2003) επιτρέπει να συνδέσουμε «βιωμένη πραγματικότητα» και θεσμικό επίπεδο καθώς παρέχει τη δυνατότητα να προσεγγίσουμε όλες τις επικοινωνιακές πρακτικές στις οποίες εμπλέκονται τα ανθρώπινα υποκείμενα ως μέρη ενός διασυνδεδεμένου όλου, από το επίπεδο της καθημερινότητας έως αυτό των θεσμών. Διευκολύνει να μετακινηθούμε από περιγραφές «κρίσης» σε δυνατότητα νέων προοπτικών που εμπεριέχουν μεν διλήμματα και αντιφάσεις αλλά και την ευκαιρία για διαφοροποιημένες σχέσεις που θα απαντούν στις εξελικτικές ανάγκες τόσο των ατόμων όσο και της «οικογένειας» ως συστήματος. Έργο δύσκολο αλλά και γεμάτο προκλήσεις.

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ 10

Στο κλείσιμο του κεφαλαίου διατυπώνουμε την ιδέα ότι κάθε κρίση αποτελεί ταυτόχρονα κίνδυνο αλλά και ευκαιρία για αλλαγή. Σκεφτείτε μια στιγμή στην πορεία της δικής σας οικογένειας που μια κρίση αποτέλεσε ευκαιρία για αλλαγή. Πώς ήταν αυτό για τα μέλη της οικογένειάς σας και τι άλλαξε από εκεί και μετά;

Θάλεια Δραγώνα
&
Ελευθερία Τσέλιου

4. Βιβλιογραφικές αναφορές

- Bateson, G. (1979), *Mind and nature: A necessary unity*, Glasgow: Fontana Collins.
- Billig, M., Condor, S., Edwards, D., Gane, M., Middleton, D., & Radley, A. (1988), *Ideological dilemmas: A social psychology of everyday thinking*, London: Sage.
- Campbell, J.K. (1964), *Honour, family and patronage: A study of institutions and moral values in a Greek mountain community*, Oxford: Clarendon Press.
- Doumanis, M. (1983), *Mothering in Greece: From Collectivism to Individualism*, London: Academic Press.
- Dragonas, T. (1992), «Greek father's participation in labour and care of the infant», *Scandinavian Journal of Caring Sciences*, 6, 3, 151-159.
- du Boulay, J. (1986), «Women-images of their nature and destiny in rural Greece», στο: J. Dubisch (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton: Princeton University Press, 3-41.
- Dubisch, J. (επιμ.) (1986), *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton: Princeton University Press.
- Dubisch, J. (1986), «Κοινωνικό φύλο, συγγένεια και θρησκεία: Αναπλάθοντας την ανθρωπολογία της Ελλάδος», στο: Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Καστανιώτης, 99-126.
- Eurostat (2006), *The Family in the EU25 Seen Through Figures*.
- Eurostat (2008), *News Release, 32, International Women's Day*.
- Friedl, E. (1986), «The position of women: Appearance and reality», στο: J. Dubisch (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton: Princeton University Press, 42-52.
- Friedl, E. (1962), *Vasilika: A village in modern Greece*, New York: Holt Rinehart and Winston.
- Garnero, S. (1982), *Essai d'approche des relations précoces mère-enfant de la naissance à dix-huit mois en milieu culturel algérois, Mémoire de spécialisation en psychiatrie*. Faculté de Médecine de l'Université de Paris-Vale-de-Marne.
- Giddens, A. (1992), *The Transformation of Intimacy: Sexuality, love and eroticism in modern societies*, London: Polity Press.
- Giddens, A. (1990), *The Consequences of Modernity*, London: Polity Press.
- Gorell-Barnes, G. (1998), *Family therapy in changing times*, London: Macmillan Press.
- Jackson, D.D. (1967), *The myth of normality*, *Medical Opinion and Review*, 3, 5, 28-33.
- Lacoste-Dujardin, C. (1985), *Des Mères contre les Femmes: Maternité et patriarcat au Maghreb*, Paris: Éditions La Decouverte.
- Loizos, P. & Papataxiarchis, E. (1991), «Gender and kinship in marriage and alternative contexts», στο: P. Loizos & E. Papataxiarchis (eds), *Contested identities: Gender and kinship in modern Greece* (pp. 3-25), Princeton: Princeton University Press.
- Lyberaki, A. (2008), «*Deae ex Machina*»: *migrant women, care work and women's*

- employment in Greece*, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe, GreeSE Paper, 20.
- Lyberaki, A. (2009), Gender Equality Reforms in post-1974 Greece: the perils of legal formalism. Ανακοίνωση σε επιστημονικό συνέδριο για τις μεταρρυθμίσεις, Πανεπιστήμιο Yale, ΗΠΑ.
- Papaligoura Z., Trevarthen C. (2001β), «Mother-Infant Communication can be enhanced after Conception by in-Vitro Fertilisation Families», *Infant Mental Health Journal*, 22(6), 591-660.
- Report from the Commission to the European Parliament, the Council, the European and Social Committee and the Committee of the Regions, Equality between women and men – 2009, SEC (2009), 165.
- Safilios-Rothschild, C. (1967), «A comparison of power structure and marital satisfaction in urban Greek and French families», *Journal of Marriage and the Family*, XXIX (2), 345-352.
- Stone, L. (1977), *The Family, Sex and marriage in England, 1500-1800*, London: Weidenfeld and Nicholson.
- Stratigaki, M. (2008), *National Expert Assessment of the Gender Perspective in The National Strategic Report*, EU Directorate General Employment and Social Affairs, Unit G1, EGGSI VC/2007/010.
- Triandis, H.C., Vassiliou, V. & Nassiakou, M. (1968), «Three cross-cultural studies of subjective culture», *Journal of Personality and Social Psychology*, 8 (4), 1-42.
- Triandis, H. & Vassiliou, V. (1972), «A comparative analysis of subjective culture», στο: H. Triandis (επιμ.), *The analysis of subjective culture* (299-335), New York: Wiley-Interscience.
- Vassiliou, G. & Vassiliou, V. (1980), Boundary structuring during psychotherapy: To counteract psychophrenic disorganization. Ανακοίνωση στο International Symposium of D.A.P. on Psychotherapy of Schizophrenics, Μόναχο.
- Watzlawick, P. & Weakland, J.H. (επιμ.) (1977), *The Interactional View*, New York: W.W. Norton.
- Ανδρουτσοπούλου, Α. και Θανοπούλου, Κ. (2005), «Δεσμοί αγάπης: “Παλιό” και “Νέο” σε ιστορίες και παρεμβάσεις με νέες μορφές οικογένειας», *Μετάλογος*, 7, 41-57.
- Αντμάν, Μ.Ε. (1987), *Βία και Πονηρία: Άντρες και γυναίκες σ’ ένα ελληνικό χωριό*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Αργυρού, Π. (2006), *Συμφιλίωση Επαγγελματικών και Οικογενειακών Υποχρεώσεων και Αγορά Εργασίας*, <http://www.alkistis-equal.gr/inst/alkistis/gallery/Training/Lecture%20of%20trainer.doc>.
- Αρτινοπούλου, Β. και Παπαθεοδώρου, Θ. (2004), *Η σεξουαλική παρενόχληση στους χώρους εργασίας*, Αθήνα: ΚΕΘΙ.
- Αρτινοπούλου, Β. και Φαρσεδάκης, Ι. (2003), *Ενδο-οικογενειακή βία κατά των γυναικών: πρώτη πανελλαδική επιδημιολογική έρευνα*, Αθήνα: ΚΕΘΙ.

- Βαθρακοκόλης, Β.Α. (2000), *Το νέο οικογενειακό δίκαιο: κατ' άρθρο ερμηνεία-νομολογία-βιβλιογραφία-νομοθεσία*, Αθήνα.
- Βλοντάκη, Π. (1980), «Οικογένεια και εφηβεία στην Ελλάδα και στις Η.Π.Α.», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 39, 267-292.
- Βασιλείου, Γ. (1966), *Διερεύνησις Μεταβλητών Υπείσερχομένων εις την Ψυχοδυναμικήν της Ελληνικής Οικογενείας*, Αθήνα: Αθηναϊκόν Ινστιτούτον του Ανθρώπου.
- Βλαχούτσικου, Χ. και Μπαχαροπούλου-Κούλη, Α. (1991), «... Να χαρώ κι εγώ το σπίτι μου και το κλειδί απ' τα μέσα»: Γυναίκες και κατανάλωση σ' ένα χωριό της Βοιωτίας», *Σύγχρονα Θέματα*, 45, 113-121.
- Γαζής, Α. (1985), *Το νέο οικογενειακό δίκαιο: τα προβλήματα*, Αθήνα: Σάκκουλας.
- Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου, Α. (2002), «50 χρόνια πολιτικά δικαιώματα για την Ελληνίδα, 1952-2002», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, 72, 3-11.
- Γούλιарου, Α. (2008), «Ο νόμος για την ενδοοικογενειακή βία. Οι ρυθμίσεις, οι ελλείψεις και τα προβλήματα εφαρμογής», στο: Λ. Τατά Αρσέλ, Μ. Χαρίτου-Φατούρου και Θ. Αδαμάκη (επιμ.), *Καταργώντας τα εμπόδια: Συμβουλευτική και ενδυνάμωση γυναικών*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Giddens, A. (2002), *Κοινωνιολογία* (μετ. Δ. Τσαούσης), Αθήνα: Gutenberg.
- Δημάκη, Ι. (2003), *Η περίπτωση της Ελλάδας (1974-1983)*, http://www.koinoniaro.liton.gr/site/content/view/191/27/lang_el_GR.UTF8/.
- Δουμάνη, Μ. (1989), *Η Ελληνίδα μητέρα άλλοτε και σήμερα*, Αθήνα: Κέδρος.
- Δραγώνα, Θ. (1999), «Η μετάβαση στην πατρότητα και η απεμπλοκή από την οικογένεια καταγωγής: Η σημασία της για τις πρώιμες σχέσεις», *Παιδί και Έφηβος. Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία*, 1, 1, 66-78.
- Δραγώνα, Θ. και Ναζιρή, Δ. (1995), *Οδεύοντας προς την πατρότητα: Εξιχνίαση μιας παραγνωρισμένης πορείας*, Αθήνα: Εξάντας.
- Κατάκη, Χ. (1984), *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*, Αθήνα, Κέδρος.
- Κατάκη, Χ. (1990), «Η σύγχρονη οικογένεια στα πρόθυρα της μεταβιομηχανικής εποχής», στο: Καλαϊντζή, Α., Παρίτσης, Ν. (εκδ.), *Οικογένεια: Ψυχοκοινωνικές-ψυχοθεραπευτικές προσεγγίσεις*, 103-120, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κέζα, Λ. (2009), «Δικαίωμα στον έρωτα», *Βήμα* (14/02/09).
- ΚΕΘΙ (2007), *Ο ρόλος των πατέρων στην εξισορρόπηση της επαγγελματικής και οικογενειακής-προσωπικής ζωής*, Αθήνα: ΚΕΘΙ.
- Κετσετζοπούλου, Μ. & Συμεωνίδου, Χ. (2002), «Ισότητα των φύλων: η θέση της γυναίκας στο δημόσιο και ιδιωτικό χώρο», στο: Α. Μουρίκη, Μ. Ναούμη & Γ. Παπαπέτρου (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδος* (σ. 137-144), Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.
- Κογκίδου, Δ. (1995), *Μονογονεϊκές οικογένειες*, Αθήνα: Λιβάνης.
- Κογκίδου, Δ. (2004), «Μεταβολές της οικογενειακής οργάνωσης-Μονογονεϊκές οικογένειες: μια πρόκληση για την κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα», στο: Λ.Μ. Μουσοπούρου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής: Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις* (σ. 123-160), Αθήνα: Gutenberg.

- Κορωνάιου, Α. (2007), *Ο ρόλος των πατέρων στην εξισορρόπηση της επαγγελματικής και οικογενειακής-προσωπικής ζωής*, Αθήνα: ΚΕΘΙ.
- Κοτζάμπαση, Α. (2001), *Οικογενειακές έννομες σχέσεις Ελλήνων Μουσουλμάνων*, Θεσσαλονίκη: ΚΕΘΙ.
- Κουμάντος, Γιώργος Α. - Παπαχρίστου, Θανάσης Κ. (1983), *Ένας οδηγός στο νέο οικογενειακό δίκαιο*, Αθήνα: Σάκκουλα.
- Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Ε. (1998α), *Οικογενειακό δίκαιο* (τεύχος Ια), Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα.
- Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, Ε. (1998β), *Οικογενειακό δίκαιο* (τεύχος ΙΙβ), Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα.
- Μαράτου-Αλιμπράντη, Λ. (1995), *Η οικογένεια στην Αθήνα: οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Μαράτου-Αλιμπράντη, Λ. (2002), *Διακρατικός οδηγός για τη μονογονεϊκότητα*, Αθήνα: ΚΕΘΙ.
- Ματσαγγάνης, Μ. και Πετρόγλου, Α. (2001), *Το σύστημα κοινωνικής προστασίας και οι γυναίκες*, Αθήνα: ΚΕΘΙ.
- Μουσούρου, Λ. (1984), *Η ελληνική οικογένεια*, Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν.
- Μουσούρου, Λ. (1985), *Γυναικεία απασχόληση και οικογένεια*, Αθήνα: Εστία.
- Μουσούρου, Λ. (1989), *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Μουσούρου, Λ. (1990), «Αστεακή οικογένεια και κοινωνικός εκσυγχρονισμός», στο: Σ. Τσίττουρα (επιμ.), *Φροντίδα για την Οικογένεια*, Αθήνα, 17-22.
- Μουσούρου, Λ.Μ. (2004α), «Εισαγωγή», στο: Λ.Μ. Μουσούρου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής: Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις* (σ. 13-30), Αθήνα: Gutenberg.
- Μουσούρου, Λ.Μ. (2004β), «Εργασία και οικογενειακή ζωή», στο: Λ.Μ. Μουσούρου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής: Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις* (σ. 73-106), Αθήνα: Gutenberg.
- Μουσούρου, Λ. (2005), *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική*, Αθήνα: Gutenberg.
- Νικολαΐδου, Μ. (1975), «Η εργαζόμενη γυναίκα στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 25, 270-296.
- Νιτσιάκος, Β. (1995), *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου* (Λαϊκός Πολιτισμός/τοπικές κοινωνίες), Αθήνα.
- Παπαβασιλείου, Α. (2007), «Ζητήματα υιοθεσίας από την οπτική γωνία του δικαστή», *Νομικά Χρονικά Ε.ΝΟ.Β.Ε.*, 42, Μάρτιος-Απρίλιος.
- Παπαθανασίου, Μ. (2003), *Μεγαλώνοντας στον Ορεινό Χώρο: Παιδιά και παιδική ηλικία στο Κροκύλειο Δωρίδας τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα*, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, ΕΙΕ.
- Παπαθεοδώρου, Θ.Π. (2007), «Η ποινικοποίηση της ενδοοικογενειακής βίας: συγκριτική προσέγγιση», *Ποινικό Δίκαιο* (έτος 10), 71-79.
- Παπαληγούρα, Ζ. (2007), «Οι νέες μέθοδοι αναπαραγωγής ως πρόκληση για την ψυχολογία», στο: Φ. Αναγνωστόπουλος & Ε. Καραδήμας (επιμ.), *Υγεία και Ασθένεια, Ψυχολογικές Διεργασίες*, σ. 203-225, Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη.
- Παπαχρίστου, Θ.Κ. (1999), *Το νέο δίκαιο υιοθεσίας, επιτροπείας ανηλίκων, αναδοχής και δικαστικής συμπαράστασης*, <http://www.seasyp.gr/gr/greek-law.htm>.

- Πρεσβέλου, Κ. και Συμεωνίδου, Χ. (1980), «Κοινωνιολογική ανάλυση του φαινομένου της εκτρώσεως στον ελληνικό χώρο», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 39-40, 324-341.
- Ρομπόκου-Καραγιάννη, Α. (2003), «Οικογένεια και κοινωνική πολιτική», στο: Α.Β. Ρίγγα και συνεργάτες (επιμ.), *Το κουτί της Πανδώρας: Οικογένεια και η διαπολιτισμική της ταυτότητα σήμερα* (σ. 31-42), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Σπυριδάκης, Ι.Σ. (1997), *Η μεταρρύθμιση του οικογενειακού δικαίου: υιοθεσία, επιτροπεία, αναδοχή, δικαστική συμπάρσταση, δικαστική επιμέλεια ξένων υιοθέσεων, συναφείς τροποποιήσεις*, Αθήνα: Σάκκουλας.
- Στουφή, Ε. (2006), «Ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή και δίκαιο συγγένειας», αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Πάντειο Παν/μιο Αθηνών.
- Στρατηγάκη, Μ. (2007), *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Στρατηγάκη, Μ. (2006), «Πολιτικές για την Ισότητα των Φύλων στην Ελλάδα: Ευρωπαϊκές Κατευθύνσεις ή Εθνικές Πρακτικές;», στο: Ν. Μαραβέγιας & Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και Ελλάδα. Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτικές* (σ. 279-299), Αθήνα: Διόνικος.
- Τσέλιου, Ε. και Eisler, I. (2005), «Ένα νόμισμα με δύο πλευρές»: Εθνικά στερεότυπα και ιδεολογικά διλήμματα στο λόγο ετερόφυλων ζευγαριών Ελλήνων-Άγγλων μέσα από μια συστημική προσέγγιση ανάλυσης λόγου», *Μετάλογος*, 8, 65-83.
- Τσέλιου, Ε. και Τσονίδης, Α. (1992), «Ρόλοι που υιοθετούν ενήλικα άτομα σε σχέση με το φύλο τους, στα πλαίσια του γάμου στην ελληνική οικογένεια: Βιβλιογραφική ανασκόπηση», αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Ψυχολογίας, ΑΠΘ.
- Τσέλιου, Ε. και Ψαρόπουλος, Γ. (2003), «Η κρυφή συστημική (;) γοητεία του κοινωνικού κοστρουξιοτισμού», *Μετάλογος*, 2, 39-52.
- Τοιβάκου, Ι. (2003), *Τα ευέλικτα όρια των κοινωνικών συστημάτων*, Αθήνα: Νεφέλη.
- Τσονίδης, Α. (1998), «Πολλαπλοί Ρόλοι και Κατάθλιψη: Η Επίδραση της Ανάλυσης Πολλαπλών Ρόλων στην Εμφάνιση Καταθλιπτικών Συμπτωμάτων σε Γυναίκες», Διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη: Τμήμα Ψυχολογίας ΑΠΘ.
- Χατζηβαρνάβα-Καζάση, Ε. (2004), «Οικογένειες, οικογενειακές πολιτικές, κοινωνικός αποκλεισμός και ο ιδιαίτερος ρόλος των προγραμμάτων οικογενειακής στήριξης», στο: Λ.Μ. Μουσούρου και Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Ζητήματα οικογενειακής πολιτικής: Θεωρητικές αναφορές και εμπειρικές διερευνήσεις* (σ. 251-291), Αθήνα: Gutenberg.

5. Βασικά νομοθετήματα

Αστικός Κώδικας (ΠΔ 456/1984)

Νόμοι

Νόμος 1049/1980: Περί κυρώσεως της υπογραφείσης εν Στρασβούργω την 24η Απριλίου 1967 υπό των Κρατών-Μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης Διεθνούς Συμβάσεως «περί υιοθεσίας ανηλίκων».

Νόμος 1250/82: Για την καθιέρωση του πολιτικού γάμου.

Νόμος 1329/83: Εφαρμογή της συνταγματικής αρχής της ισότητας ανδρών και γυναικών στον Αστικό Κώδικα, τον Εισαγωγικό του Νόμο, την Εμπορική Νομοθεσία και τον Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας, καθώς και μερικός εκσυγχρονισμός των διατάξεων του Αστικού Κώδικα που αφορούν το Οικογενειακό Δίκαιο.

Νόμος 1649/86: Τροποποίηση διατάξεων του Κώδικα των Δικηγόρων και άλλες διατάξεις. Άρθρο 12: αντικατάσταση πρώτης παραγράφου του άρθρου 54 του ν. 1329/83.

Νόμος 2447/96: Υιοθεσία, επιτροπεία και αναδοχή ανηλίκου, δικαστική συμπάρσταση, δικαστική επιμέλεια ξένων υποθέσεων και συναφείς ουσιαστικές, δικονομικές και μεταβατικές διατάξεις.

Νόμος 3089/02: Ιατρική υποβοήθηση στην ανθρώπινη αναπαραγωγή.

Νόμος 3305/05: Εφαρμογή της ιατρικώς υποβοηθούμενης αναπαραγωγής.

Νόμος 3500/06: Για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας και άλλες διατάξεις.

Νόμος 3719/08: Μεταρρυθμίσεις για την οικογένεια, το παιδί, την κοινωνία και άλλες διατάξεις.

Νόμος 3655/2008: Διοικητική και Οργανωτική Μεταρρύθμιση του Συστήματος Κοινωνικής Ασφάλισης και λοιπές ασφαλιστικές διατάξεις.

Διεθνή κείμενα

Διεθνές Σύμφωνο περί Ατομικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων του 1966.

Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών (CEDAW) του 1979.

111η Διεθνής Σύμβαση Εργασίας για τη διάκριση στην απασχόληση και στο επάγγελμα του 1958.

European Commission, 2003.

Ευρωπαϊκή Σύμβαση «για την υιοθεσία παιδιών» του 1967.

Παγκόσμια Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του 1948.

Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης του 1961.

Κοινοτικές Οδηγίες 75/117 περί προσεγγίσεως των νομοθεσιών των κρατών μελών που αφορούν την εφαρμογή της αρχής της ισότητας των αμοιβών μεταξύ εργαζομένων ανδρών και γυναικών και 76/207 περί της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών όσον αφορά την πρόσβαση σε απασχόληση, την επαγγελματική εκπαίδευση και προώθηση και τις συνθήκες εργασίας.